

Dariusz STOLICKI

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

dariusz.stolicki@uj.edu.pl

WYZNACZANIE OKRĘGÓW WYBORCZYCH WE FRANCUSKIEJ TRADYCJI USTROJOWEJ

ABSTRACT **Designing Constituencies in the French Political Tradition**

The article analyzes the French redistricting process (*redécoupage*) since 1789, tracing both the evolution of relevant legal norms through the transformations in the political regime and the electoral system, and the actual political practice – what were the driving forces behind consecutive redistrictings, how the districting rules and district boundaries themselves were manipulated for partisan and individual political gain, and how did the resultant district maps measure against standards such as electoral equality and political neutrality. The article concludes that while the French redistricting process remains highly politicized when compared with other European countries, the 2008 constitutional reforms and the changes resulting from them were substantial steps towards greater transparency. Moreover, there is no persuasive evidence that recent *redécoupages* were systematically manipulated for political purposes by the governing parties.

Key words: French electoral system, *redécoupage* in France, redistricting

Słowa kluczowe: francuski system wyborczy, okręgi wyborcze we Francji, procedury wyznaczania okręgów

Prawdopodobnie żaden europejski kraj nie ma tak bogatego doświadczenia ustrojowego w zakresie wyznaczania granic okręgów wyborczych jak Francja. Od 1789 r. funkcjonowało tam siedem różnych procedur, większość w kilku wariantach. Bardzo wcześnie odkryto także potencjał manipulacji politycznej przy okazji dzielenia na okręgi. Stąd też również pod względem tradycji gerrymanderingu, czy też – jak określano to za czasów II Cesarstwa Francuskiego – *aktywnej geografii wyborczej* (*géographie électorale active*)¹, Francja ustępuje chyba tylko Stanom Zjednoczonym². Nieprzypadkowo język francuski, jako jeden z nielicznych obok angielskiego, ma nawet własną terminologię w tym zakresie³.

Celem artykułu jest przedstawienie w zarysie ewolucji procedury wyznaczania okręgów wyborczych (*découpage électoral*)⁴ od czasu zwołania Stanów Generalnych przez Ludwika XVI po reformę konstytucyjną z 2008 r., ze szczególnym uwzględnieniem tego, w jaki sposób poszczególne procedury były podatne na manipulację polityczną i w jakim zakresie decydenci z tych możliwości manipulacji korzystali. Przedmiotem zainteresowania pozostają wyłącznie wybory do izby niższej parlamentu, gdyż – jeżeli ograniczyć się do ciał kolegialnych – przez praktycznie cały omawiany okres były to najważniejsze wybory we francuskim systemie politycznym i na nich koncentrowały się zarówno próby manipulacji okręgami, jak i działania mające takowej manipulacji przeciwdziałać. Ponadto artykuł skupia się na problematyce wyznaczania okręgów na terytorium Francji metropolitalnej, pozostawiając temat reprezentacji kolonii i terytoriów zamorskich.

REWOLUCJA

Podobnie jak w większości krajów europejskich, początkowymi jednostkami reprezentacji terytorialnej w organach przedstawicielskich we Francji były tradycyjne jednostki podziału administracyjnego: baliwaty (głównie na północy) i seneszalie (głównie na południu). Ze względu jednak na znaczące zróżnicowanie ich populacji już w wyborach Stanów Generalnych w 1789 r. jednostki te zostały pogrupowane w większe

¹ M. Prélot, *La signification constitutionnelle du Second Empire*, „Revue française de science politique” 1953, Vol. 3, nr 1, s. 46.

² J.-P. Charnay, *Le suffrage politique en France: Élections parlementaires, élection présidentielle, référendums*, Paris 1965, s. 147.

³ Przykładowo upakowywanie opozycji w jednym okręgu (ang. *packing*) określane jest jako *gonflement*, zaś rozbijanie koncentracji wyborców opozycyjnych między różne okręgi tak, że w każdym stanowią mniejszość (ang. *cracking*) – *noyade*. Niektóre pojęcia z tej dziedziny nie mają odpowiednika poza kręgiem francuskiej kultury politycznej – np. okręgi „bez kręgosłupa” (*invertébrées*), tj. celowo skonstruowane tak, by osłabić lokalną tożsamość i wspólnotę interesów i wzmocnić w ten sposób szanse kandydata oficjalnego. *Tamże*.

⁴ W praktyce przynajmniej od czasów III Republiki każdy kolejny podział miał charakter (formalnej bądź nieformalnej) rewizji poprzedniego, stąd też zamiennie z określeniem *découpage* używa się w praktyce ustrojowej również *redécoupage* (ponowny podział).

okręgi. Rozporządzenie królewskie z 24 stycznia 1789 r.⁵ dzieliło baliwatę i seneszarie na dwie klasy. Każda jednostka klasy pierwszej stanowiła podstawę samodzielnego okręgu wyborczego, ale mogły być do niej dodatkowo dołączone jednostki klasy drugiej. Podział wyznaczał załącznik do rozporządzenia⁶, który ustalał również liczbę przedstawicieli każdego okręgu (będącą zawsze wielokrotnością czterech)⁷. Wybory w okręgu odbywały się osobno dla każdego stanu (bezpośrednio w pierwszych dwóch, pośrednio w stanie trzecim), zaś mandaty rozdzielano między stany według ustalonej proporcji ogólnokrajowej (po $\frac{1}{4}$ dla pierwszych dwóch oraz $\frac{1}{2}$ dla stanu trzeciego)⁸. Każdy mandat obsadzano w odrębnym głosowaniu, stosując system większości bezwzględnej, przy czym jeżeli po dwóch głosowaniach nie udało się obsadzić mandatu, to w trzecim uczestniczyło tylko dwóch czołowych kandydatów z głosowania drugiego⁹.

Podstawowe zasady porewolucyjnego systemu wyborczego określiła ustawa z 22 grudnia 1789 r. o ustroju zgromadzeń wyborczych i administracyjnych, znana głównie z racji wprowadzenia podziału na departamenty¹⁰. Mandaty w zgromadzeniu ustawodawczym miały być rozdzielone między departamenty w $\frac{1}{3}$ po równo, w $\frac{1}{3}$ według populacji, w $\frac{1}{3}$ według udziału w podatkach bezpośrednich¹¹. Każdy departament stał się więc wielomandatowym okręgiem wyborczym. Zachowano system wyborczy z 1789 r., oparty na indywidualnym wyborze każdego posła bezwzględną większością głosów, z ograniczeniem do dwóch kandydatów w trzecim głosowaniu¹². Wybory miały

⁵ *Reglement fait par le Roi pour l'exécution des Lettres de Convocation du 24 janvier 1789*, [w:] *Recueil de documents relatifs à la convocation des Etats généraux de 1789*, red. A. Brette, t. 1, Paris 1894, s. 66, nr 38.

⁶ Jednostki klasy pierwszej były wyróżnione przede wszystkim na podstawie kryterium historycznego (bezpośrednia reprezentacja w Stanach Generalnych z 1614 r.), ale pomocniczo stosowano także kryterium ludnościowe. *Tamże*, preambula.

⁷ Ogólną wytyczną dla podziału mandatów między okręgi stanowiła decyzja Rady Królewskiej z 27 XII 1788 r., według której liczba przedstawicieli każdego okręgu miała odpowiadać jego populacji oraz udziałowi w podatkach. *Resultat du Conseil d'Etat du Roi, tenu à Versailles le 27 décembre 1788*, art. 2, [w:] *Recueil de documents...*, t. 1, s. 37, nr 12. Jak jednak zauważa Armand Brette (*tamże*, t. 1, s. xiv-xiv), na przeszkodzie w realizacji tej zasady stał brak precyzyjnych danych o populacji poszczególnych jednostek.

⁸ *Reglement... du 24 janvier 1789*, aneks.

⁹ Zob. P. Campbell, *French Electoral Systems and Elections since 1789*, Hamden 1965, s. 46-49 oraz szerzej *Reglement... du 24 janvier 1789, passim*.

¹⁰ *Loi du 22 décembre 1789 relative à la constitution des assemblées primaires et des assemblées administratives*, Coll. du Louvre, t. 1, s. 405; Coll. Badouin, t. 1, s. 232. Zob. też *Instruction du 8 janvier 1790 sur la formation des assemblées représentatives et des corps administratifs*, [w:] *Archives Parlementaires de 1787 à 1860. Première série (1787-1799)*, Librairie Administrative P. Dupont, t. 11, Paris 1880, s. 195.

¹¹ *Tamże*, sect. II, art. 28-30. Ustawa nie określała, jaką metodą należy przeprowadzić ów podział, ale ostatecznie w 1791 r. odpowiedzialna za przygotowanie dekretu ws. wyborów do Zgromadzenia Ustawodawczego komisja Konstytuanta przyjęła metodę największych reszt. *Journal des débats et des décrets*, t. 20, s. 13-14. Zob. również P. Meuriot, *La population et les lois électorales en France de 1789 à nos jours (I)*, „Journal de la société statistique de Paris” 1916, Vol. 57, s. 161-162.

¹² *Loi... du 22 décembre 1789*, sect. II, art. 25.

charakter pośredni, a elektorów – w liczbie 1 na każdym 100 wyborców – wybierały kantonalne zgromadzenia wyborcze (*des assemblées primaires*), przy czym większe kantony miały być przez władze gminne dzielone na okręgi, z których każdy odbywałby własne zgromadzenie¹³. System ten został przejęty przez dekret z 1792 r., na podstawie którego odbyły się wybory do Konwentu Narodowego¹⁴.

Pierwszej znaczącej zmiany systemu wyborczego dokonała konstytucja z 1793 r., która przewidywała wybór wszystkich członków ciała ustawodawczego w jednomandatowych okręgach wyborczych, liczących 39-41 tys. mieszkańców¹⁵. 11 sierpnia 1793 r. Konwent uchwalił dekret, w którym zobowiązywał władze okręgów administracyjnych do zebrania danych o populacji poszczególnych gmin i przekazania ich, wraz z sugestiami dotyczącymi wytyczenia okręgów wyborczych, Konwentowi za pośrednictwem władz departamentów¹⁶. Jednakże ze względu na zawieszenie nowej konstytucji zaledwie cztery miesiące po jej uchwaleniu¹⁷ podziału na okręgi nigdy nie przeprowadzono.

Konstytucja z 5 *fructidora* roku III (termidoriańska) powracała do przyjętego w 1789 r. modelu, zgodnie z którym jednostką reprezentacji terytorialnej był departament (przy czym wprowadzała już tylko jedno kryterium rozdziału mandatów – populację)¹⁸. Z kolei pierwsza konstytucja konsulatu właściwie w ogóle odchodziła od reprezentacji terytorialnej (członków Ciała Prawodawczego i Trybunatu powoływał Senat z listy krajowej, powstałej przez złączenie list uprawnionych przekazanych przez departamentalne kolegia wyborcze¹⁹), acz zastrzegala, że każdy departament musi być reprezentowany w Ciele Prawodawczym przez przynajmniej jednego deputowanego²⁰. Jednak już konstytucja roku X wracała do modelu terytorialnego, ponownie czyniąc departamenty jednostkami reprezentacji²¹. Taki system został zachowany w konstytucji Cesarstwa, natomiast akt dodatkowy z 1814 r. wprowadzał w nim znaczące zmiany: 368 mandatów obsadzane było przez kolegia wyborcze okręgów administracyjnych (na każdy okręg przypadał 1 mandat), 238 – przez departamentalne kolegia wyborcze (liczba mandatów przypisanych poszczególnym

¹³ *Tamże*, sect. II, art. 11-14.

¹⁴ *Décret des 11-12 août 1792 relatif à la formation des assemblées primaires pour le rassemblement de la Convention nationale*, Coll. du Louvre, t. 10, s. 177; Coll. Badouin, t. 24, s. 52.

¹⁵ *Acte constitutionnel du 24 juin 1793*, Coll. du Louvre, t. 14, s. 788; Coll. Badouin, t. 31, s. 208, art. 21-23. Oczywiście konstytucja ta wprowadzała również dużo bardziej zasadnicze reformy prawa wyborczego, w szczególności bezpośredniość wyborów i dwie tury głosowania.

¹⁶ *Décret du 11 août 1793 relatif aux états de population à dresser pour servir de base à la formation du Corps-Législatif*, Coll. du Louvre, t. 15, s. 379; Coll. Badouin, t. 33, s. 79.

¹⁷ *Décret du 19 vendémiaire an 2 portant que le gouvernement provisoire de la France est révolutionnaire jusqu'à la paix*, Coll. du Louvre, t. 16, s. 179; Coll. Badouin, t. 35, s. 173.

¹⁸ *Constitution du 5 fructidor an III*, Coll. Badouin, t. 58, s. 31, art. 49-51.

¹⁹ *Constitution du 22 frimaire an VIII*, Coll. Duvergier, t. 12, s. 20, art. 19-20.

²⁰ *Tamże*, art. 31.

²¹ *Sénatus-consulte organique du 16 thermidor an X*, Coll. Duvergier, t. 13, s. 262, art. 69. Podział mandatów między departamenty był stały, a określała go załączona do konstytucji tabela.

departamentom została ustalona na podstawie ich populacji w jednym z aneksów do aktu), zaś 33 (stanowiące reprezentację kręgów przemysłowych i handlowych) – w okręgach powstałych z połączenia od 3 do 13 departamentów (wyznaczonych drugim aneksem do aktu)²².

RESTAURACJA

Karta konstytucyjna Ludwika XVIII nie określała większości zasad systemu wyborczego. Ordonans z 13 lipca 1815 r., na podstawie którego odbyły się pierwsze wybory do Izby Deputowanych, znów czynił departamenty okręgami wyborczymi, rozdzielał pomiędzy nie mandaty i przewidywał wybór deputowanych przez kolegia wyborcze systemem głosowania blokowego z wymogiem większości bezwzględnej i trzema turami²³. Pomimo zmian w systemie wyborczym w latach 1816²⁴ i 1817²⁵, rozwiązanie z departamentem jako jednostką reprezentacji terytorialnej zostało utrzymane. Zmiana przyszła w 1820 r., kiedy to wprowadzono kolejną reformę wyborczą, znaną jako *loi du double vote*²⁶. 258 mandatów miało odtąd być obsadzanych w jednomandatowych okręgach wyborczych, zaś pozostałe 172 – wciąż na poziomie departamentów (rozdział mandatów między departamenty określał załącznik do ustawy)²⁷. Okręgi wyborcze miały być wyznaczone w drodze ordonansu królewskiego wydawanego po konsultacji rady departamentalnej i podlegającego zatwierdzeniu przez izby ustawodawcze na ich następnej sesji (co jednak nie wykluczało przeprowadzenia w międzyczasie

²² *Acte additionnel aux constitutions de l'Empire du 22 avril 1815*, Coll. Duvergier, t. 19, s. 403, art. 31-33 oraz aneksy 1 i 2.

²³ *Ordonnance du 13 juillet 1815 portant dissolution de la Chambre des députés, convocation des collèges électoraux et règlement provisoire pour les élections*, Coll. Duvergier, t. 20, s. 4. Ordonans nie określał metody przeprowadzenia podziału mandatów między departamenty, ale ponieważ załączona tabela zawiera też dane o populacji, z których korzystano, można sprawdzić, że wyniki zgadzają się z tymi, jakie daje metoda największych reszt (Hamiltona).

²⁴ *Ordonnance du 8 septembre 1816 portant dissolution de la Chambre des députés et convocation des collèges électoraux*, Coll. Duvergier, t. 21, s. 34. Ordonans nie zmieniał systemu wyborczego, ale wprowadził nowy podział mandatów między departamenty. Ponownie załączona tabela wskazuje na zastosowanie metody największych reszt.

²⁵ *Loi du 5 février 1817 sur les élections*, Coll. Duvergier, t. 21, s. 84. Warto zauważyć, że ustawa pozostawiła rozdział mandatów między departamenty w gestii monarchy, który dokonywał tego w ordonansach w sprawie rozwiązania izby i zwołania kolegiów wyborczych celem przeprowadzenia nowych wyborów. Ustawa nie określała przy tym, jaką metodą miał być przeprowadzany ów rozdział (ani też jak często miał on być aktualizowany).

²⁶ *Loi du 29 juin 1820 sur les élections*, VII Bull. 379, nr 8910.

²⁷ *Tamże*, art. 2. Wyborcom spełniającym najwyższy cenzus majątkowy przysługiwało czynne prawo wyborcze zarówno w głosowaniu okręgowym, jak i departamentalnym, co dawało im dwa głosy, od których swoją potoczną nazwę wzięła cała ustawa. Pozostali wyborcy mogli głosować wyłącznie na szczeblu okręgu. Szerzej zob. m.in. J. Berger, *Étude sur la législation électorale de 1820*, thèse pour le doctorat, Univ. de Paris, 1903, *passim* oraz M. Le Breton, D. Lepelley, *Une analyse de la loi électorale du 29 juin 1820*, „Revue économique” 2014, Vol. 65, nr 3, s. 469-518.

wyborów i następnie głosowania nad ordonanssem już w izbach wybranych na jego podstawie)²⁸.

Pierwszy *découpage* na zasadach nowej ustawy został przeprowadzony ordonanssem z 30 sierpnia 1820 r.²⁹ Jak zauważają komentatorzy, okręgi zostały wyznaczone według kryterium politycznego – tak, by faworyzować bardziej rojalistyczny elektorat ziemski kosztem wyborców miejskich³⁰. Efekt ten osiągnięto przede wszystkim poprzez dysproporcje w normie reprezentacji: Bernard Gaudillère podaje, że w 65% okręgów odchyłała się ona od średniej o ponad 20%, zaś w 25% – o ponad połowę³¹. Również pod względem kryterium zachowania integralności jednostek podziału administracyjnego *découpage* z 1820 r. można ocenić krytycznie: jedynie 62 okręgi wyborcze odpowiadały okręgom administracyjnym (*arrondissements*), zaś pozostałe 196 utworzono w drodze właściwie wszystkich możliwych kombinacji: łączenia i dzielenia okręgów administracyjnych, łączenia okręgu administracyjnego z częściami lub częściami innych, wreszcie łączenia części różnych okręgów administracyjnych³².

Polipkowa reforma wyborcza z 1831 r. utrzymała instytucję jednomandatowych okręgów wyborczych, w których odtąd miał być wyłaniany cały skład izby³³. W związku ze zmianą liczby okręgów przeprowadzono nowy *découpage*, przy czym tym razem parlament zachował pełną kontrolę nad procesem, a granice nowych okręgów zostały określone w załączniku do ustawy wyborczej³⁴. W celu ograniczenia ryzyka manipulacji przyjęto podział administracyjny na *arrondissements* jako punkt wyjścia dla granic okręgów, dopuszczając jednak odstępstwa od niego w imię zasady równości głosu (aczkolwiek starając się je minimalizować)³⁵. O ile rzeczywiście w większości przypadków

²⁸ *Loi du 29 juin 1820...*, art. 2.

²⁹ *Ordonnance du 30 août 1820 contenant le tableau des circonscriptions des collèges électoraux d'arrondissement dans les départements y dénommés*, VII Bull. 397, nr 9297, zmieniony później ordonansami z 4 września (VII Bull. 398, nr 9340) i 13 września (VII Bull. 399, nr 9343) oraz zatwierdzony ustawą z 16 maja 1821 r. (*Loi du 16 mai 1821 relative à la circonscription des arrondissements électoraux*, VII Bull. 452, nr 10624), która jednak wprowadziła do niego pewne poprawki. Szerzej zob. B. Gaudillère, *Atlas historique des circonscriptions électorales françaises*, Genève 1995, s. 22-28, *Hautes Études Médiévales et Modernes*, 74.

³⁰ Zob. m.in. M. Le Breton, D. Lepelley, *Une analyse...*, s. 476-477; P. Campbell, *French Electoral Systems...*, s. 60.

³¹ B. Gaudillère, *Atlas historique des circonscriptions...*, p. 24.

³² *Tamże*.

³³ *Loi du 19 avril 1831 sur les élections à la Chambre des députés*, IX Bull. 37, cz. I, nr 105, art. 38-39.

³⁴ Szerzej zob. B. Gaudillère, *Atlas historique des circonscriptions...*, s. 28-33.

³⁵ Zob. przemówienie ministra spraw wewnętrznych hrabiego de Montalivet w Izbie Deputowanych z 30 XII 1830 r. *Journal des débats*, 1 I 1831, s. 2-3. Komisja rozpatrująca projekt w Izbie Deputowanych opowiadała się za wprowadzeniem zasady *scrutin d'arrondissement*, która później zatriumfowała w III Republice, a w założeniu zakazywała łączenia okręgów administracyjnych lub przecinania ich granic (co zdarzało się w 13% przypadków przewidzianych w projekcie ministerialnym). Ostatecznie jednak Izba w głosowaniu z 2 III 1831 r. odrzuciła to rozwiązanie i przyjęła projekt rządowy, z niewielkimi tylko poprawkami. Szerzej zob. B. Gaudillère, *Atlas historique des circonscriptions...*, s. 30-31 oraz G. Bacot, *Le suffrage censitaire: d'après les débats parlementaires du début de la monarchie de Juillet*, „Revue Française d'Histoire des Idées Politiques” 2013, Vol. 38, nr 2, s. 241-255.

(56%) integralność okręgów administracyjnych została zachowana³⁶, o tyle kryterium dokonywania odstępstw od niej (w 33% przypadków polegających na podziale okręgu, w 11% – na łączeniu części różnych okręgów, zaś w 2% – na łączeniu wielu okręgów) nie było przejrzyste. Dla przykładu: spośród 113 okręgów administracyjnych liczących ponad 100 tys. wyborców podzielono jedynie 74 (największym *arrondissement* stanowiącym jeden okręg wyborczy było Villefranche ze 142 tys. mieszkańców i 613 wyborcami), ale równocześnie z tym dokonano podziału 13 mniejszych okręgów administracyjnych (z których najmniejsze było Alençon liczące 73 tys. mieszkańców, w tym 456 wyborców)³⁷. Badacze spierają się jednak co do tego, czy odstępstwa te były motywowane politycznie, czy raczej dążyły do uwzględnienia również innych kryteriów (np. równości obciążeń podatkowych); w każdym razie zarzuty o gerrymandering nie padały w debatach nad projektem³⁸. Uchwalony w 1831 r. podział na okręgi utrzymał się aż do upadku monarchii konstytucyjnej w 1848 r.³⁹

II REPUBLIKA I II CESARSTWO

Kolejną zmianę w podziale Francji na okręgi wyborcze przyniosła rewolucja lutowa 1848 r. Jakkolwiek głównym źródłem inspiracji ustrojowych dla rządu tymczasowego była konstytucja jakobińska z 1793 r., to w kwestii systemu wyborczego zdecydował się on na powrót do systemu wyborów w departamentach (głównie ze względu na fakt, że okręgi z 1831 r. były postrzegane jako sprzeczne z ideałami republikańskimi, a nie było czasu na wytyczenie nowych). Dekret z 7 marca 1848 r. w sprawie rozpisania wyborów do Zgromadzenia Narodowego dokonywał więc rozdziału mandatów między departamenty według kryterium populacji, przydzielając jeden mandat na każde 40 tys. mieszkańców. Wybory miały odbywać się w dwóch turach w systemie blokowym (w pierwszej turze do wyboru konieczne było 2 tys. głosów, w drugiej nie było już progu minimalnego)⁴⁰.

Po zamachu stanu Ludwika Napoleona nastąpił powrót do okręgów jednomandatowych. Dekret organiczny z 2 lutego 1852 r. przewidywał, że na każdy departament na 35 tys. mieszkańców będzie przypadał jeden mandat oraz dodatkowy mandat, jeżeli

³⁶ Kosztem drastycznych odchyłeń od normy reprezentacji – jedynie w co czwartym okręgu odchylenie od średniej liczby uprawnionych do głosowania było mniejsze niż 20%, zaś w blisko 1/3 przekraczało 50%. Największy okręg, *Chaussée-d'Antin*, liczył 2288 uprawnionych, a więc ponadpiętnastokrotnie więcej niż 25 najmniejszych okręgów, w których cenzus majątkowy został obniżony na podstawie art. 2 ustawy w celu osiągnięcia minimalnej liczby 150 wyborców. Ogólnie zob. S. Kent, *Electoral Procedure under Louis Philippe*, New Haven 1937, *Yale Historical Publications*, 10.

³⁷ B. Gaudillère, *Atlas historique des circonscriptions...*, s. 30.

³⁸ Por. P. Campbell, *French Electoral Systems...*, s. 61.

³⁹ Jediną techniczną poprawkę wprowadzono w 1834 r.; dotyczyła trzech okręgów w departamencie Wysokich Pirenejów. *Loi du 24 mai 1834 qui modifie la circonscription des arrondissements électoraux du département des Hautes-Pyrénées*, IX Bull. 123, cz. I, nr 276.

⁴⁰ *Décret du 5 mars 1848 qui convoque les assemblées électorales et fixe le nombre de députés à élire*, X Bull. 5, nr 62.

reszta przekroczy 25 tys.⁴¹ Dla obsadzenia tych mandatów każdy departament miał zostać podzielony dekretem prezydenckim na jednomandatowe okręgi wyborcze⁴². Po raz pierwszy prawo wprowadzało obowiązek regularnej rewizji granic okręgów, która miała następować co 5 lat w drodze dekretu prezydenckiego (później cesarskiego)⁴³. Jednakże *redécoupages* z czasów cesarstwa⁴⁴ były wykorzystywane nie tylko w celu dostosowania podziału na okręgi do zmian demograficznych, lecz także – całkiem otwarcie – do wspierania kandydatów prorządowych oraz zwalczania oponentów politycznych⁴⁵.

Wśród innych przykładów nadużycia procedury wyznaczania okręgów można wskazać zmianę granic w terminie tak bliskim wyborów, że właściwie uniemożliwiała to opozycji przygotowanie kampanii⁴⁶, oraz manipulowanie spisami wyborców (liczba mandatów na departament zależała od liczby zarejestrowanych wyborców, zaś rejestracja nie była ani automatyczna, ani obowiązkowa, ale mogła nastąpić nie tylko na wniosek, lecz także z urzędu; dopisując zatem dotychczas biernych wyborców do spisu, prefekci mogli pośrednio wpływać na liczbę mandatów przypadających na departament)⁴⁷.

III REPUBLIKA

Wybory do Zgromadzenia Narodowego w 1871 r. odbyły się według przywróconej ordynacji z 1849 r.⁴⁸, ale już ustawa wyborcza z 1875 r.⁴⁹ powracała do jednomandatowych

⁴¹ *Décret organique du 2 février 1852 pour l'élection des députés au Corps législatif*, X Bull. 488, nr 3636, art. 1.

⁴² *Tamże*, art. 2. Odpowiedni dekret został wydany 21 II 1852 r. *Décret du 21 février 1852 qui fixe le nombre et la composition des circonscriptions électorales*, X Bull. 488, nr 3639.

⁴³ W praktyce procedura *redécoupage* wyglądała tak, że najpierw dekret cesarski wydany na wniosek ministra spraw wewnętrznych określał liczbę deputowanych przypadających na poszczególne departamenty. Następnie prefekci opracowywali projekty podziału swoich departamentów i przekazywali je ministrowi. Ten na bazie ich propozycji tworzył projekt dekretu i przedkładał go do akceptacji cesarza. B. Leclère, V. Wright, *Les préfets du Second Empire*, Paris 1973, s. 62. Zob. też B. Gaudillère, *Atlas historique des circonscriptions...*, s. 36.

⁴⁴ *Décret impérial du 8 juin 1857 qui fixe le nombre et la composition des circonscriptions électorales*, XI Bull. 501, nr 4570; *Décret impérial du 29 décembre 1862 qui fixe le nombre et la composition des circonscriptions électorales*, XI Bull. 1081, nr 10812; *Décret impérial du 28 décembre 1867 qui fixe le nombre et la composition des circonscriptions électorales*, XI Bull. 1557, nr 15699.

⁴⁵ P. de La Gorce, *Histoire du Second Empire*, Paris 1903, t. 1, s. 27. Gaudillère (*Atlas historique des circonscriptions...*, s. 38–40, 52–53) podaje przykłady jawnych manipulacji granicami okręgów Isère 1 oraz Gironde 5 (Libourne) w 1867 r., wymierzonych odpowiednio w Auguste'a Casimir-Periera i Louis Decazes.

⁴⁶ Dekret z 1852 r. został wydany zaledwie 26 dni przed wyznaczoną datą pierwszej tury wyborów, zaś w 1857 r. granice okręgów wyborczych ogłoszono jeszcze później – 24 dni przed wyborami. B. Gaudillère, *Atlas historique...*, s. 34.

⁴⁷ J.-P. Charnay, *Le suffrage politique en France...*, s. 146.

⁴⁸ *Décret du 29 janvier 1871 portant convocation des collèges électoraux à l'effet d'élire l'Assemblée nationale*, XII Bull. 41, nr 274.

⁴⁹ *Loi organique du 30 novembre 1875 sur l'élection des députés*, XII Bull. 279, nr 4740, art. 14.

okręgów wyborczych⁵⁰, jednakże w nowej wersji – *scrutin d'arrondissement*⁵¹. Każdy okręg administracyjny miał mieć w Izbie Deputowanych jednego reprezentanta na każde 100 tys. mieszkańców, przy czym ułamki zaokrąglano w górę. W ten sposób problem podziału na okręgi wyborcze dotyczył tylko większych okręgów administracyjnych (w 1875 r. było ich 125 na 381, ale odpowiadało im ponad 51% mandatów⁵²). Miał on dla nich być dokonywany ustawowo, a wszelka zmiana granic okręgów również wymagała ustawy⁵³. Zasada jednego mandatu na okręg administracyjny służyła ograniczeniu możliwości manipulacji granicami⁵⁴, ale kosztem materialnej równości głosu⁵⁵. Ustawa nie przewidywała wprost obowiązku korekty podziału na okręgi w miarę zmian demograficznych, ale regularnie do nich dochodziło (aczkolwiek często ograniczone były jedynie do zmian wymuszonych przez zmianę liczby mandatów przypadających na *arrondissement*) – po raz pierwszy w 1881 r.⁵⁶

Po zwycięskich wyborach z 1877 r. republikanie kilkakrotnie podejmowali próbę przywrócenia ordynacji wielomandatowej⁵⁷, ale projekt nowego prawa wyborczego przyjęty przez izbę został zablokowany w Senacie⁵⁸. Dopiero w 1885 r., już po śmierci głównego zwolennika reformy wyborczej, Léona Gambetty, republikanom udało się ponownie wprowadzić system blokowy z drugą turą i wielomandatowe okręgi wyborcze (pokrywające się z departamentami)⁵⁹. Jednak już w lutym 1889 r. parlament

⁵⁰ Generalnie za okręgami jednomandatowymi opowiadała się prawica w Zgromadzeniu Narodowym, podczas gdy lewica broniła systemu wyboru deputowanych departamentami. P. Campbell, *French Electoral Systems...*, s. 71. O przyjęciu pierwszego wariantu przesądziło głosowanie nad poprawką Amédée Lefèvre-Pontalisa, przyjętą większością 357 do 326 głosów. Coll. Duvergier, t. 75, s. 543, nr 1.

⁵¹ Należy jednak podkreślić, że jednomandatowe okręgi były stosowane wyłącznie w Izbie Deputowanych – senatorów wybierały departamentalne kolegia wyborcze. *Loi du 24 février 1875 relative à l'organisation du Sénat*, XII Bull. 246, nr 3954, art. 2. Ten sam artykuł ustalał podział mandatów między departamenty.

⁵² P. Campbell, *French Electoral Systems...*, s. 53.

⁵³ Opracowanie projektu podziału na okręgi zostało przez izbę zlecone komisji ds. ustaw konstytucyjnych, tzw. komisji trzydziestu. B. Gaudillère, *Atlas historique des circonscriptions...*, s. 58. Komisja przedłożyła swój projekt 18 grudnia, a 24 grudnia został on przyjęty przez Zgromadzenie Narodowe. *Loi qui détermine les circonscriptions électorales dans les arrondissements dont la population excède 100,000 habitants*, XII Bull. 279, nr 4741. Debatę parlamentarną nad projektem streszcza Coll. Duvergier, t. 75, s. 545-552, nr 4.

⁵⁴ A. Laurent, *L'effet-cadre: principes de découpage et impacts sur les comportements électoraux*, „Espace, populations, sociétés” 1984, Vol. 2, nr 1, s. 95-96.

⁵⁵ P. Campbell, *French Electoral Systems...*, s. 71-72. Szerzej zob. P. Meuriot, *La population et les lois électorales en France de 1789 à nos jours (IV)*, „Journal de la société statistique de Paris” 1916, Vol. 57, s. 343-359.

⁵⁶ B. Gaudillère, *Atlas historique des circonscriptions...*, s. 54-55, 59.

⁵⁷ Szerzej zob. T. Marty, *Les réformes électorales législatives comme facteurs de sortie de crise (1875-1885)*, [w:] *Sortir de crise. Les mécanismes de résolution de crises politiques (XVIe-XXe siècle)*, red. J. Grévy, Rennes 2010, s. 109-122, *Histoire*.

⁵⁸ O. Rudelle, *La république absolue. Aux origines de l'instabilité constitutionnelle de la France républicaine, 1870-1889*, Paris 1982, s. 79-81, *Publications de la Sorbonne. Série France XIX-XXe*, nr 14.

⁵⁹ *Loi du 16 juin 1885 ayant pour objet de modifier la loi électorale*, XII Bull. 932, nr 15518.

uchwalił ustawę przywracającą system wyborczy z 1875 r. wraz z jednomandatowymi okręgami⁶⁰ (przeprowadzając przy tym *redécoupage*, ograniczone jednak do korekty granic sprzed 1885 r. – 82% okręgów nie uległo żadnym zmianom⁶¹). Motywacją dla zmiany znów była bieżąca sytuacja polityczna, a konkretnie obawy większości parlamentarnej przed potencjalnym sukcesem wyborczym bulanzystów⁶².

Tym razem reforma zapoczątkowała okres stabilizacji systemu wyborczego, który został ostatecznie zaakceptowany przez stronnictwa republikańskie⁶³. Do jego przeciwników dołączyli natomiast konserwatyści i socjaliści, opowiadający się za ordynacją proporcjonalną⁶⁴. Pod wpływem tych ostatnich w latach 1911-1912 podjęto jedyną przed I wojną światową większą próbę reformy wyborczej przywracającej system wielomandatowy, ale uchwalony wówczas przez izbę projekt ustawy znów został zablokowany w Senacie⁶⁵.

Do postulowanej reformy wyborczej doszło jednak wkrótce po zakończeniu wojny, w 1919 r.⁶⁶ Wprowadzała ona hybrydowy system przeliczania głosów na mandaty, łączący elementy systemów SNTV i większościowego⁶⁷. W zakresie podziału na okręgi generalnie wracała do zasady, że każdy departament stanowi jeden okręg, równocześnie jednak dopuszczono możliwość podziału na okręgi (przynajmniej trójmandatowe) większych departamentów. Podział taki mógł być dokonany jedynie w drodze ustawy⁶⁸. Liczba mandatów przypadających na departament miała zależeć od populacji i być ustalana ustawą

⁶⁰ *Loi du 13 février 1889 rétablissant le scrutin uninominal pour l'élection des députés*, XII Bull. 1230, nr 20475.

⁶¹ B. Gaudillère, *Atlas historique des circonscriptions...*, s. 59.

⁶² O. Rudelle, *La république absolue...*, s. 235-239.

⁶³ Stabilizacja ta nie wykluczała oczywiście drobnych korekt w podziale na okręgi w latach 1893, 1898, 1902, 1910 i 1914. W większości wynikały one z konieczności demograficznej – zmiany liczby mandatów przypadających na okręg administracyjny – ale w kilku przypadkach (Tulle i Reims w 1893 r., Tulle i Tournon w 1902 r.) taka konieczność nie występowała i zamiast tego zmiany były uzasadniane *intereselem ekonomicznym mieszkańców i uwarunkowaniami lokalnymi*. B. Gaudillère, *Atlas historique des circonscriptions...*, s. 55, 59-60.

⁶⁴ Ogólnie zob. L. Ihl, *Le pouvoir de la règle. Sur la codification de la représentation proportionnelle dans la France des XIXe et XXe siècles*, „Ateliers d'anthropologie” 2004, nr 27, s. 47-80.

⁶⁵ T. Marty, *Des rythmes électoraux aux règles électorales. L'expertise préfectorale des modes de scrutin entre élection et réélection (1889-1919)*, „Pôle Sud” 2006, Vol. 25, nr 2, s. 19.

⁶⁶ *Loi du 12 juillet 1919 portant modification aux lois organiques sur l'élection des députés et établissant le scrutin de liste avec représentation proportionnelle*, „Journal Officiel de la République Française” [dalej: JO], 13 VII 1919, s. 7222.

⁶⁷ Każdy wyborca miał tyle głosów, ile wynosiła liczba mandatów w okręgu, przy czym nie musiał wykorzystać wszystkich. Głosy nie mogły być kumulowane, ale mogły być rozdzielane między kandydatów z różnych list. W pierwszej kolejności mandaty otrzymywali kandydaci, którzy uzyskali poparcie bezwzględnej większości głosujących. Następnie mandaty przyznawano listom i kandydatom, których wynik (w przypadku listy podzielony przez liczbę kandydatów na liście) był większy lub równy ilorazowi wyborczemu (kwocie prostej). Wreszcie dotychczas nieprzydzielone mandaty przyznawano listom lub kandydatom z najwyższymi wynikami (w kolejności malejącej).

⁶⁸ *Tamże*, art. 3.

po każdym spisie powszechnym⁶⁹. Z możliwości dzielenia departamentów ustawodawca skorzystał po raz pierwszy już w 1919 r. w stosunku do ośmiu: Aveyron, Delty Rodanu, Calvados, Dolnej Loary, Maine i Loary, Pas-de-Calais, Dolnych Pirenejów oraz Sekwany⁷⁰. Drugiego *découpage* na zasadach ordynacji z 1919 r. dokonano w 1924 r., znosząc podział departamentów Aveyron, Calvados i Dolne Pireneje oraz utrzymując bez zmian granice okręgów w pozostałych pięciu⁷¹. Można zauważyć, że parlament nie był konsekwentny – nie wszystkie departamenty, na które przypadało 6 lub więcej mandatów, były dzielone (np. w 1924 r. jednym okręgiem pozostał departament Nord z 24 mandatami)⁷², a kryterium ich wyróżnienia miało charakter typowo polityczny⁷³.

System wyborczy wprowadzony reformą z 1919 r., ze względu na silny komponent większościowy, prowadził nie tylko do daleko idących (i trudno przewidywalnych) zniekształceń reprezentacji partyjnej (wystarczy wspomnieć, że w wyborach z 1919 r. socjaliści przy 22,7% głosów uzyskali jedynie 11,1% mandatów, podczas gdy niezależne listy prawicowe przy niewiele wyższym poparciu 26,9% zdobyły 33,1% mandatów, zaś Blok Narodowy z 33,4% otrzymał 44,8% mandatów), lecz także do niemonotoniczności podziału mandatów (w 1924 r. Kartel Lewicy uzyskał 38,1% głosów przy 39,5% dla prawicy, ale zdobył 46,8% mandatów, podczas gdy prawica zaledwie 40,3%)⁷⁴. Stąd też potrzeba jego zreformowania była szeroko dostrzegana. Dokonało się ono w 1927 r. głosami jego ostatnich beneficjentów – radykałów i socjalistów – którzy uchwalili powrót do ordynacji jednomandatowej z 1875 r., przy okazji przeprowadzając ostatnie w III Republice *redécoupage*⁷⁵. Było ono najbardziej gruntownym od 1875 r. (aż 41% okręgów zmieniło kształt w porównaniu z okresem przedwojennym)⁷⁶, ale równocześnie najbardziej skrzywionym – główne kryterium stanowiło zapewnienie bezpiecznych okręgów inkumbentom po obu stronach sceny politycznej⁷⁷. Nie zachowano też zasady materialnej równości głosu⁷⁸.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ *Loi du 14 octobre 1919 divisant certains départements en circonscriptions électorales pour la nomination des membres de la Chambre des députés*, JO, 15 X 1919, s. 11374.

⁷¹ *Loi du 11 avril 1924 divisant certains départements en circonscriptions électorales pour la nomination des membres de la Chambre des députés*, JO, 12 IV 1924, s. 3422.

⁷² Dane o liczbie mandatów za tabelą załączoną do *Loi du 8 avril 1924 modifiant l'art. 2 de la loi du 12 juillet 1919*, JO, 9 IV 1924, s. 3326.

⁷³ T. Marty, *De l'espace électoral à son «découpage»: circonscriptions uninominales et circonscriptions de listes sous la Troisième République française*, „Norois” 2013, nr 226, s. 94-95.

⁷⁴ P. Campbell, *French Electoral Systems...*, s. 95, 97.

⁷⁵ *Loi du 21 juillet 1927 portant rétablissement du scrutin uninominal pour l'élection des députés*, JO, 21 VII 1927, s. 4547. Formalnie załączony do ustawy podział na okręgi miał obowiązywać tylko dla parlamentu XIV kadencji, ale w 1932 r. nowelizacja prawa wyborczego przedłużyła je bezterminowo, wprowadzając przy okazji nieznaczne korekty. *Loi du 25 mars 1932 relative à l'élection des députés*, JO, 27 III 1932, s. 3194.

⁷⁶ B. Gaudillère, *Atlas historique des circonscriptions...*, s. 53.

⁷⁷ P. Campbell, *French Electoral Systems...*, s. 98. Takim manipulacjom sprzyjała większa swoboda ustawodawcy w zakresie kształtowania podziału na okręgi – inaczej niż w latach 1875 i 1889, ustawa z 1927 r. dopuszczała tworzenie okręgów przecinających granice okręgów administracyjnych, z czego

Ocena praktyki politycznej *redécoupage* w III Republice nie jest jednoznaczna. Niewątpliwie udało się uniknąć gerrymanderingu na skalę znaną z II Cesarstwa, do czego przyczyniły się nie tylko inne standardy kultury politycznej, lecz także ograniczenia instytucjonalne, z zasadą *scrutin d'arrondissement* na czele. Z drugiej strony system wciąż pozostawiał ustawodawcy znaczną swobodę potencjalnej manipulacji: w miarę postępów urbanizacji wzrastała liczba mandatów przypadająca na okręgi administracyjne podlegające dalszemu podziałowi (z 51% w 1875 r. przez 57% w 1889 r. aż po 66% w 1927 r.), w zakresie którego ani prawo, ani praktyka ustrojowa nie wymagały już zachowania integralności kantonów i gmin (liczba dzielonych gmin wzrastała od 19 w 1875 r. do 41 w 1927 r., zaś liczba dzielonych kantonów – od 12 do 16 w tych samych latach)⁷⁹. Swoboda ta była przynajmniej w pewnym stopniu wykorzystywana, aczkolwiek wydaje się, że częściej dla ochrony interesów inkumbentów z różnych ugrupowań niż dla klasycznego gerrymanderingu faworyzującego jedne partie kosztem innych.

IV REPUBLIKA

Ordonans z 17 sierpnia 1945 r. w sprawie ordynacji wyborczej do Zgromadzenia Narodowego znów wprowadzał wielomandatowe okręgi wyborcze, tym razem wraz z systemem proporcjonalnym⁸⁰. Okręgiem miał być z zasady departament, na który przypadało po jednym mandacie na każde 100 tys. mieszkańców (według spisu powszechnego z 1936 r.), ale nie mniej niż dwa, oraz dodatkowy mandat, jeżeli reszta z liczby mieszkańców przekraczała 25 tys.⁸¹ Jeżeli jednak na departament przypadało więcej niż dziewięć mandatów, to miał on być dzielony na okręgi wyborcze (od trzydo dziewięciomandatowych), przy czym do podziału mandatów między okręgi miano stosować metodę największych reszt⁸². Sytuacja taka wystąpiła w przypadku siedmiu departamentów (Sekwana, Nord, Sekwana i Oise, Pas-de-Calais, Delta Rodanu, Rodan oraz Dolna Sekwana), a ich podziału dokonywał dekret Rządu Tymczasowego z 7 września 1945 r.⁸³

skorzystano aż w 94 przypadkach. B. Gaudillère, *Atlas historique des circonscriptions...*, s. 61; A. Laurent, *L'effet-cadre...*, s. 96-97. Wynikało to z przeprowadzonej w 1926 r. reformy podziału na okręgi administracyjne, której istotą było zmniejszenie ich liczby. N. Verdier, *La réforme des arrondissements de 1926: Un choix d'intervention entre espaces et territoires*, [w:] *Les territoires de L'Administration, départir, décentraliser, déconcentrer*, red. P. Allorant, Orléans 2009, s. 107-122.

⁷⁸ B. Gaudillère, *Atlas historique des circonscriptions...*, s. 60-61.

⁷⁹ *Tamże*.

⁸⁰ *Ordonnance n° 45-1837 du 17 août 1945 relative au régime électoral applicable aux élections générales de 1945 dans la métropole et en Algérie*, JO, 19 VIII 1945, s. 5155.

⁸¹ *Tamże*, art. 2.

⁸² *Tamże*, art. 3.

⁸³ *Décret du 7 septembre 1945 portant fixation du nombre de sièges attribués à chaque circonscription aux élections générales de 1945*, JO, 8 IX 1945, s. 5603.

Ordynacja wyborcza I Konstytuanty pozostawała przy systemie wielomandatowym, w którym mniejsze departamenty stanowiły samodzielne okręgi, a większe podlegały podziałowi (tym razem dokonanemu w załączniku do ustawy)⁸⁴. Zresztą przewidziany w niej system wyborczy przyznawał podziałowi na okręgi dużo mniejsze znaczenie, gdyż ostatecznie mandaty były dzielone w skali kraju. Ze względu na odrzucenie konstytucji I Konstytuanta przez naród w referendum przedstawiony system nie wszedł w życie, a II Konstytuanta została ostatecznie wybrana według ordynacji z 1945 r.⁸⁵

Ordynacja wyborcza II Konstytuanty z października 1946 r. wracała do zasady podziału mandatów w okręgach, natomiast w zakresie kształtu okręgów wyborczych utrzymywała rozwiązania swojej poprzedniczki⁸⁶. Jediną w okresie IV Republiki poprawkę do wytyczonego w niej podziału na okręgi wprowadzono przy okazji reformy wyborczej z 1951 r., kiedy to dwa okręgi wytyczono również w departamencie Gironde⁸⁷.

Przyjęcie reprezentacji proporcjonalnej w IV Republice zmniejszyło skalę naruszeń zasady materialnej równości głosu, ale ich nie wyeliminowało⁸⁸. Wciąż utrzymała się nadreprezentacja obszarów wiejskich, wynikająca zarówno z zasady, iż na każdy departament przypadały przynajmniej dwa mandaty, jak i z przyjęcia (dla podziału mandatów między departamenty) systemu dzielnikowego z progiem zaokrąglenia mniejszym od $\frac{1}{2}$ ⁸⁹. Dodatkowo do zniekształcenia reprezentacji przyczyniły się fakt, że podział na okręgi nie nadążał za procesami urbanizacyjnymi, oraz utrzymujący się do 1951 r. system rejestracji wyborców wyłącznie na wniosek zainteresowanej strony. Brak jednak przekonujących dowodów, by ten czynnik (czy też inne potencjalne źródło skrzywienia wyników – korelacja wielkości okręgu z poparciem partii) wpłynął istotnie na podział mandatów w Zgromadzeniu.

⁸⁴ *Loi n° 46-679 du 13 avril 1946, relative à l'élection des députés de la France métropolitaine, des départements de la Guadeloupe, de la Martinique, de la Réunion, de la Guyane et de l'Algérie*, JO, 14 IV 1946, s. 3126, art. 2. Podział dotyczył tylko czterech departamentów wskazanych w tekście ustawy: Sekwany, Nord, Sekwany i Oise oraz Pas-de-Calais.

⁸⁵ *Décret n° 46-832 du 26 avril 1946 portant convocation des collèges électoraux de la France métropolitaine pour l'élection d'une Assemblée nationale*, JO, 28 IV 1946, s. 3538.

⁸⁶ *Loi n° 46-2151 du 5 octobre 1946 relative à l'élection des membres de l'Assemblée nationale*, JO, 8 X 1946, nr 235, s. 8494. Tym razem podziału na okręgi znów dokonano dla siedmiu największych departamentów – tych samych, co w 1945 r.

⁸⁷ *Loi n° 51-519 du 9 mai 1951 modifiant la loi n° 46-2151 du 5 octobre 1946 relative à l'élection des membres de l'Assemblée nationale*, JO, 10 V 1951, s. 4859, Tableau, aneks nr 1.

⁸⁸ Zob. ogólnie J.-M. Cotteret, C. Emeri, P. Lalumiere, *Lois Electorales et Inegalites de Representation en France, 1936-1960*, Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris 1960, *Partis et Elections*, nr 107.

⁸⁹ W kwestii dowodu prawidłowości, że systemy dzielnikowe sprzyjają odpowiednio dużym lub małym partiom w zależności od tego, czy próg zaokrąglenia jest większy czy mniejszy od $\frac{1}{2}$, zob. m.in.: S. Janson, *Asymptotic Bias of Some Election Methods*, „Annals of Operations Research” 2014, Vol. 215, nr 1, s. 89-136; F. Pukelsheim, *Proportional Representation. Apportionment Methods and Their Applications*, Chaim-Heidelberg 2017, Theorem 7.4, s. 129; J. Flis, W. Słomczyński, D. Stolicki, *Pot and Ladle: A Formula for Estimating the Distribution of Seats Under the Jefferson-D'Hondt Method*, „Public Choice” 2020, Vol. 182, s. 201-227.

V REPUBLIKA

Powrót do jednomandatowych okręgów wyborczych nastąpił dopiero w 1958 r., wraz z początkiem V Republiki. Wprowadzona wówczas ordynacja nie była jednak tylko przywróceniem przepisów obowiązujących w czasach III Republiki⁹⁰. Z punktu widzenia interesującego nas problemu zasadnicze znaczenie miało odstąpienie od zasady opierania podziału na okręgi wyborcze na granicach okręgów administracyjnych. Zamiast tego po raz pierwszy od 1852 r. ustawodawca francuski podjął próbę wytyczenia okręgów *de novo* (acz nie całkowicie – podstawową i nienaruszalną jednostką podziału były kantony)⁹¹. Formalnie podziału dokonywał rząd w załączniku do ordonansu wprowadzającego nową ordynację⁹², ale w praktyce opierał się on na granicach okręgów zaproponowanych dla każdego departamentu przez prefekturę⁹³. Instrukcje dla prefektów nakazywały im dbać o zachowanie w przybliżeniu równej normy reprezentacji (93 tys. mieszkańców na mandat) oraz spójności geograficznej, a także o uwzględnianie więzów lokalnych (w tym granic okręgów z czasów III Republiki)⁹⁴. Instrukcje podkreślały również, aby podział przeprowadzić w sposób, który nie uderzy w żadną liczącą się siłę polityczną z wyjątkiem komunistów (dopuszczano przy tym konsultacje z przedstawicielami lokalnych elit wszystkich partii oprócz Francuskiej Partii Komunistycznej)⁹⁵. Propozycje prefektów podlegały weryfikacji i korekcie ze strony Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i zaopiniowaniu przez Radę Stanu⁹⁶. Porównanie wersji opiniowanej przez Radę, którą 10 października 1958 r. opublikowało Agence France Presse (AFP), z ostatecznym tekstem ordonansu ujawnia też kilka poprawek wniesionych w ostatniej chwili – zapewne z polecenia samego premiera Charles'a de Gaulle'a⁹⁷.

Aczkolwiek (jak widzieliśmy na przykładzie instrukcji dla prefektów) autorom *redécoupage* z 1958 r. nieobce były motywacje polityczne, pod wieloma względami

⁹⁰ Wśród najważniejszych zmian należy wymienić ograniczenie możliwości startu w drugiej turze wyborów kandydatom, którzy nie uzyskali przynajmniej 5% głosów w pierwszej turze.

⁹¹ B. Gaudillère, *Atlas historique des circonscriptions...*, s. 64. Ten sam autor (*tamże*, s. 65) zauważa, że ostatecznie jednak w przypadku 62 okręgów, w większości położonych na terenach miejskich, udało się odtworzyć bez zmian granice przedwojenne.

⁹² *Ordonnance n° 58-945 du 13 octobre 1958 relative à l'élection des députés à l'Assemblée nationale*, JO, 14 X 1958, s. 9358. Ordonans ten został wydany na podstawie art. 92 konstytucji V Republiki, upoważniającego rząd do wydania w omawianym trybie przepisów wprowadzających nową ustawę zasadniczą, w tym ordynacji wyborczych do izb ustawodawczych.

⁹³ P. Campbell, *French Electoral Systems...*, s. 129; B. Gaudillère, *Atlas historique des circonscriptions...*, s. 63-64; I. Badorc, F. Veau, *La délimitation des circonscriptions législatives et cantonales sous la Ve République*, „Revue de la recherche juridique. Droit prospectif” 1991, nr 16, s. 692-694.

⁹⁴ J.-M. Cotteret, C. Emeri, P. Lalumière, *Lois Electorales et Inegalites...*, s. 362-364.

⁹⁵ *Tamże*, s. 364; B. Gaudillère, *Atlas historique des circonscriptions...*, s. 65.

⁹⁶ *Avis du Conseil d'État du 9 octobre 1958*, [w:] *Archives constitutionnelles de la Ve République*, Commission des archives constitutionnelles de la Ve République, La Documentation Française, t. 1, Paris 2008, s. 75.

⁹⁷ B. Gaudillère, *Atlas historique des circonscriptions...*, s. 65.

podział ten odpowiadał postulatowi demokratycznych wyborów lepiej niż wszystkie wcześniejsze rozgraniczenia okręgów jednomandatowych w dziejach Francji. Przede wszystkim znacząco przybliżał się do osiągnięcia zasady materialnej równości głosu: jedynie w mniej niż 10% okręgów liczba uprawnionych odchyłała się od średniej normy reprezentacji o więcej niż 20%, zaś w żadnym przypadku w metropolitalnej Francji odchylenie to nie przekroczyło 50%. Rzadkie były również przypadki naruszenia integralności jednostek administracyjnych – podzielono jedynie 29 kantonów (mniej niż 1%) i 43 gminy (w porównaniu z 41 w ostatnim *découpage* III Republiki)⁹⁸.

Redécoupage z 1958 r. obowiązywał praktycznie bez zmian⁹⁹ aż do początku interludium z ordynacją proporcjonalną w 1985 r.¹⁰⁰ Przywrócenie systemu większościowego rok później stało się okazją do drugiego *redécoupage* w dziejach V Republiki¹⁰¹. Ustawa z 11 lipca 1986 r. przywracająca okręgi jednomandatowe upoważniła rząd (jednorazowo) do określenia granic nowych okręgów w drodze ordonansu¹⁰². Parlament ustalił jedynie liczbę mandatów dla każdego departamentu oraz trzy kryteria podziału: wymóg spójności geograficznej, ograniczenie dopuszczalnych odchyień od normy reprezentacji (dla departamentu) do 20% oraz zakaz dzielenia kantonów o liczbie mieszkańców mniejszej niż 40 tys.¹⁰³ Przed przyjęciem projektu ordonansu w sprawie *redécoupage* miał zostać zaopiniowany przez specjalną komisję złożoną z dwóch członków Rady Stanu, dwóch sędziów Sądu Kasacyjnego oraz dwóch sędziów Trybunału Obrachunkowego¹⁰⁴. Grupa 60 posłów socjalistycznych wniosła do Rady Konstytucyjnej skargę na delegowanie kompetencji wyznaczania okręgów rządowi¹⁰⁵. Decyzją z 2 lipca 1986 r.

⁹⁸ Tamże; A. Laurent, *L'effet-cadre...*, s. 96-97; M. Balinski, *Redistricting in France under Changing Electoral Rules*, [w:] *Redistricting in Comparative Perspective*, red. L. Handley, B. Grofman, Oxford–New York 2008, s. 178-179, *Comparative Politics*.

⁹⁹ Wyjątkiem były drobne korekty wynikające ze zmian w podziale terytorialnym Francji w latach 1966, 1972 i 1975 oraz zmiany dotyczące terytoriów zamorskich. Pełny ich wykaz zob. J.-L. Pezant, J.-P. Delanoy, J.-P. Camby, *Connaissance de l'Assemblée*, nr 8: *L'élection des députés*, Secrétariat Général de l'Assemblée nationale, Paris 1997, ch. 2, [online] <http://www.assemblee-nationale.fr/connaissance/collection/8.asp>, 7 V 2020.

¹⁰⁰ *Loi n° 85-690 du 10 juillet 1985 modifiant le code électoral et relative à l'élection des députés*, JO, 11 VII 1985, s. 7801. W przeciwieństwie do ordynacji wielomandatowych z 1919 r. i z czasów IV Republiki, ustawa z 1985 r. całkowicie rezygnowała z instytucji *redécoupage*, czyniąc każdy departament jednym okręgiem wyborczym. Tamże, art. 2.

¹⁰¹ Ogólnie zob. m.in. R. Ponceyri, *Le découpage électoral*, Paris 1988, *Collection La Vie Politique*.

¹⁰² *Loi n° 86-825 du 11 juillet 1986 relative à l'élection des députés et autorisant le gouvernement à délimiter par ordonnance les circonscriptions électorales*, Titre II, JO, 12 VII 1986, s. 8701.

¹⁰³ Tamże, art. 5. Projekt wniesiony przez rząd ustalał próg dopuszczalnego odchylenia na poziomie 15%, a do 20% został on zwiększony z inicjatywy posła-sprawozdawcy Pascala Clémenta, co pozwalało mu uniknąć zmiany granic jego własnego okręgu (w którym odchylenie od normy dla departamentu wynosiło 17,7%). M. Balinski, *Redistricting in France...*, s. 182.

¹⁰⁴ *Loi n° 86-825...*, art. 6. Ostatecznie w skład komisji weszli: Bruno Cheramy i André Kerever ze strony Rady Stanu, Jean Michaud i Pierre Cordier ze strony Sądu Kasacyjnego oraz Jean Mialet i Pierre Bougon ze strony Trybunału Obrachunkowego. I. Badorc, F. Veau, *La délimitation des circonscriptions...*, s. 702.

¹⁰⁵ Skarżący argumentowali m.in., że: zasadnicza zmiana systemu wyborczego wymaga ustawy organicznej, regulowanie podziału na okręgi w drodze ordonansu jest sprzeczne z zasadą podziału władz oraz

Rada oddaliła skargę, ale równocześnie zastrzegła, że zawarte w ustawie kryteria podziału na okręgi są zgodne z konstytucją tylko pod warunkiem interpretacji (1) wymagającej minimalizacji odchyień od normy reprezentacji i dopuszczającej większe odstępstwa tylko wówczas, gdy są one uzasadnione przez ważny interes publiczny, oraz (2) wykluczającej arbitralność podziału¹⁰⁶.

Prace nad nowym podziałem na okręgi trwały od kwietnia do września 1986 r. Podobnie jak w 1958 r., punktem wyjścia był projekt opracowany w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych na podstawie propozycji nadsyłanych przez prefektów (a wedle doniesień prasowych uzgadniany też nieformalnie z przedstawicielami partii koalicyjnych)¹⁰⁷. Głównym koordynatorem prac był doradca ministra i jednocześnie ekspert wyborczy rządzącego Zgromadzenia na Rzecz Republiki, Alain Marleix¹⁰⁸. 21 lipca projekt został skierowany do komisji opiniującej („komisji mędrców” – *commission des sages*), która 9 sierpnia przedstawiła swoją opinię, proponując szereg korekt mających na celu zredukowanie odchyień od normy reprezentacji¹⁰⁹. Łącznie korekty te dotyczyły 61 departamentów, spośród których w 37 rząd zastosował się w zupełności do uwag komisji, w 11 pominął je całkowicie, zaś w pozostałych 13 przedstawił całkowicie nową propozycję, różną zarówno od oryginalnego projektu, jak i od poprawek komisji¹¹⁰. W związku z tym Rada Stanu uznała, że przed wydaniem opinii w sprawie projektu konieczne jest ponowne zasięgnięcie opinii komisji w kwestii podziału owych 13 departamentów¹¹¹. 14 września komisja wydała nową opinię, zatwierdzając nowe propozycje rządowe dla 9 departamentów, wskazując korekty dla 2 oraz odrzucając je dla Finistère i Pas-de-Calais¹¹². Po dalszych drobnych poprawkach rządowych projekt powrócił do Rady Stanu, która w opinii zgromadzenia ogólnego z 20 września ostatecznie zakwestionowała podział 25 departamentów; w przypadku 7 Rada podzieliła zastrzeżenia

zasadą prawidłowego funkcjonowania władz publicznych i służy uniknięciu kontroli konstytucyjnej ze strony Rady, wreszcie ustawa narusza zasadę równości wyborów.

¹⁰⁶ *Décision n° 86-208 DC du 2 juillet 1986*, JO, 3 VII 1986, s. 78. Szersza analiza zasady materialnej równości głosu we francuskim prawie konstytucyjnym zob. A. Roux, P. Terneyre, *Principe d'égalité et droit de suffrage: France*, „Annuaire international de justice constitutionnelle” 1991, s. 267-274.

¹⁰⁷ I. Badorc, F. Veau, *La délimitation des circonscriptions...*, s. 702-703.

¹⁰⁸ T. Erhard, *Le découpage électoral des circonscriptions législatives: le parlement hors jeu?*, „Pouvoirs” 2013, Vol. 146, nr 3, s. 121.

¹⁰⁹ *Délimitation des circonscriptions électorales: avis de la commission*, JO, 26 VIII 1986, *Documents administratifs*, nr 117.

¹¹⁰ R. Ponceyri, *Le découpage électoral...*, s. 13.

¹¹¹ *Tamże*. W przeciwieństwie do opinii „mędrców”, żadna z opinii Rady Stanu w sprawie *redécoupage* z 1986 r. nie została opublikowana. Rozważając rolę Rady Stanu w procedurze, należy też zauważyć, że miała ona już blisko dekadę doświadczenia w materii kontroli procesu wytyczania okręgów wyborczych do rad departamentów, o czym szerzej zob. A. Roux, *Le découpage des circonscriptions administratives et électorales devant le Conseil d'Etat*, „L'Actualité Juridique. Droit administratif” 1983, nr 4, s. 219-231.

¹¹² *Délimitation des circonscriptions électorales: avis de la commission*, JO, 17 IX 1986, *Documents administratifs*, nr 131.

„komisji mędrców”, zaś dla 18 wniosła własne¹¹³. Dopiero po trzeciej turze poprawek projekt uzyskał pozytywną opinię Rady Stanu i 24 września został przyjęty przez Radę Ministrów. Prezydent François Mitterrand odmówił jednak jego podpisania, argumentując, że tradycja republikańska wymaga, by to legislatura ustalała granice okręgów¹¹⁴.

W odpowiedzi na decyzję prezydenta 8 października rząd wniósł do parlamentu projekt ustawy wprowadzającej okręgi identyczne z wyznaczonymi odrzuconym ordonansem¹¹⁵. Już w trzecim dniu prac parlamentarnych nad projektem premier skorzystał z art. 49 ust. 3 konstytucji, pozwalającego mu powiązać projekt z kwestią zaufania dla rządu¹¹⁶. Złożony przez posłów socjalistycznych 13 października wniosek o wotum nieufności został odrzucony (do jego przyjęcia zabrakło jednak tylko ośmiu głosów)¹¹⁷. Aby zapobiec opozycyjnym poprawkom w Senacie, druga izba odrzuciła projekt głosami prawicy. Rząd wystąpił o zwołanie mieszanej komisji parytetowej, która opowiedziała się za przyjęciem projektu bez poprawek. W Zgromadzeniu dokonało się to znów w trybie art. 49 ust. 3 (22 października 1986 r.), zaś w Senacie – w zbjkotowanym przez socjalistów głosowaniu 24 października¹¹⁸. Grupa 75 posłów i 62 senatorów socjalistycznych podjęła jeszcze próbę zablokowania ustawy w drodze skargi do Rady Konstytucyjnej, podnosząc zarzuty naruszenia procedury ustawodawczej w Senacie, naruszenia zasady materialnej równości głosu oraz arbitralności projektu rządowego. Rada Konstytucyjna oddaliła jednak i tę skargę, zauważając, iż ustawa spełnia minimalne wymogi konstytucyjne, zaś nie jest zadaniem Rady badanie, czy wprowadzany nią podział na okręgi jest najbardziej sprawiedliwym z możliwych¹¹⁹. W tej sytuacji ustawa wprowadzająca *redécoupage* została 24 listopada promulgowana przez prezydenta Mitterranda¹²⁰.

Jeśli weźmiemy pod uwagę kryteria neutralności politycznej i zgodności z ideałami demokratycznymi, *redécoupage* z 1986 r. wyróżnia się na tle wszystkich poprzednich zarówno od strony proceduralnej, jak i materialnej. Po raz pierwszy procedura wyznaczania granic okręgów została poddana kontroli ze strony politycznie neutralnego arbitra. Skala odchyień od krajowej normy reprezentacji była wyjątkowo niska: tylko w 13% okręgów

¹¹³ R. Ponceyri, *Le decoupage electoral...*, s. 14. O ile „komisja mędrców” koncentrowała się głównie na ocenie projektu rządowego pod kątem zasady materialnej równości głosu, to Rada Stanu przywiązywała dużą wagę również do minimalizowania okręgów naruszających integralność gmin i kantonów.

¹¹⁴ *Tamże*, s. 14-15; Ł. Jakubiak, *Koabitacja w systemie politycznym V Republiki Francuskiej*, Kraków 2010, s. 157-158. Był to drugi taki przypadek w historii V Republiki. Oświadczenie prezydenta i odpowiedź premiera za: „Le Monde” 1986, 4 X, [online] https://www.lemonde.fr/archives/article/1986/10/04/le-president-de-la-republique-estime_2914889_1819218.html, 17 I 2020.

¹¹⁵ R. Ponceyri, *Le decoupage electoral...*, s. 15-16.

¹¹⁶ Ł. Jakubiak, *Koabitacja w systemie politycznym...*, s. 126; R. Ponceyri, *Le decoupage electoral...*, s. 16; *Débats Assemblée nationale*, JO, sesja z 10 X 1986, s. 4586-4590.

¹¹⁷ *Débats Assemblée nationale*, JO sesja z 13 X 1986, s. 4659-4685.

¹¹⁸ R. Ponceyri, *Le decoupage electoral...*, s. 16-17.

¹¹⁹ *Décision n° 86-218 DC du 18 novembre 1986*, JO, 19 XI 1986, s. 13769.

¹²⁰ *Loi n° 86-1197 du 24 novembre 1986 relative à la délimitation des circonscriptions pour l'élection des députés*, JO, 25 XI 1986, s. 14171.

przekraczały one 20%, przy czym w tych przypadkach wynikały one głównie z zasady zachowania integralności departamentów i przyznania każdemu przynajmniej dwóch mandatów¹²¹. Odchylenia w obrębie każdego departamentu były istotnie mniejsze¹²². Liczba dzielonych kantonów wzrosła w porównaniu z 1958 r. do 35, ale w stosunku do liczby istniejących kantonów nie było zmiany¹²³. Jednak już inne wskaźniki pokazują, że wciąż utrzymywały się poważne znaki zapytania: blisko dwukrotnie wzrosła liczba dzielonych miast, ponadto w bardzo małym stopniu trzymano się historycznych granic okręgów – jedynie 10% pozostało w granicach z 1958 r.¹²⁴ Niemniej jednak najbardziej kompleksowa analiza *redécoupage* z 1986 r. autorstwa Roberta Ponceyriego wydaje się trafna: jakkolwiek występowały lokalne przypadki manipulacji okręgami (głównie motywowane ochroną inkumbentów), to nie można mówić o gerrymanderingu w skali kraju czy innych formach systematycznego faworyzowania jednej lub kilku partii¹²⁵.

Artykuł L125 kodeksu wyborczego, w brzmieniu nadanym ustawą z 11 lipca 1986 r., zapowiadał rewizję okręgów wyborczych po drugim z kolei spisie powszechnym, przeprowadzonym w 1999 r. Do zapowiadanej rewizji jednak nie doszło¹²⁶, mimo sygnalizowania potrzeby jej dokonania w raportach Rady Konstytucyjnej wydawanych po kolejnych wyborach parlamentarnych¹²⁷. Równocześnie jednak Rada w decyzji z 3 maja 2007 r.¹²⁸ wykluczyła możliwość kontroli podziału na okręgi pod kątem zachowania materialnej równości głosu w trybie art. 59 konstytucji, tj. w procedurze rozpatrywania protestów wyborczych, wskazując, że jedyną właściwą procedurą jest w tym wypadku kontrola prewencyjna konstytucyjności ustaw wyborczych w trybie art. 61 konstytucji¹²⁹.

¹²¹ B. Gaudillère, *Atlas historique des circonscriptions...*, s. 71.

¹²² A. Roux, P. Terneyre, *Principe d'égalité...*, s. 279.

¹²³ Większość przypadków podziału kantonu wynikała zresztą z dążenia do zachowania spójności geograficznej okręgów. B. Gaudillère, *Atlas historique des circonscriptions...*, s. 71.

¹²⁴ *Tamże*.

¹²⁵ R. Ponceyri, *Le découpage électoral...*, s. 108 i n. Zob. też A. Roux, P. Terneyre, *Principe d'égalité...*, s. 283 i cytowane tam prognozy podziału mandatów opracowane przez AFP i SOFRES. Ale wbrew temu zob. M. Balinski, *Redistricting in France...*, s. 184.

¹²⁶ *Tamże*, s. 185-187. Przyczyny tej inercji klasy politycznej rozważa Erhard (*Le rôle des intérêts inter- et intra-partisans dans les processus de découpage électoral. Vers une déconstruction du rôle des partis politiques*, „Revue internationale de politique comparée” 2014, Vol. 21, nr 1, s. 77-78), uznając, iż zaważyły na tym niechęć parlamentarzystów do zmieniania reguł, które wydawały im się bezpieczne, oraz obawa rządu, że próba zmiany granic okręgów zostanie odebrana przez opinię publiczną jako forma manipulacji.

¹²⁷ *Observations du Conseil constitutionnel relatives aux élections législatives des 9 et 16 juin 2002*, 15 V 2003, JO, 21 V 2003, s. 8694; *Observations du Conseil constitutionnel sur les échéances électorales de 2007*, 7 VII 2005, JO, 8 VII 2005, s. 11259; *Observations du Conseil constitutionnel relatives aux élections législatives des 10 et 17 juin 2007*, 29 V 2008, JO, 4 VI 2008, s. 9205.

¹²⁸ *Décision du 3 mai 2007 sur une requête présentée par M. Pascal Jan demandant l'annulation du décret n° 2007-589 du 24 avril 2007 portant convocation des collèges électoraux pour l'élection des députés à l'Assemblée nationale*, JO, 4 V 2007, s. 7907.

¹²⁹ Wśród komentarzy do tej decyzji zob. m.in. N. Susani, *Une aporie de la justice constitutionnelle française: l'impuissance du Conseil constitutionnel face à l'inconstitutionnalité de l'actuel découpage électoral pour les élections législatives de 2007*, „Revue française de droit constitutionnel” 2007, Vol. 69, nr 1,

REFORMA KONSTYTUCYJNA Z 2008 R. I JEJ REALIZACJA

Prace nad największą w dotychczasowej historii V Republiki reformą konstytucyjną rozpoczęły się w lipcu 2007 r. powołaniem Komitetu ds. przygotowania propozycji modernizacji i przywrócenia równowagi między instytucjami V Republiki (nazywanego komitetem Balladura od nazwiska przewodniczącego, byłego premiera Édouarda Balladura)¹³⁰. Reforma procedury *redécoupage* nie była początkowo postrzegana jako jedno z zadań stojących przed komitetem Balladura¹³¹, jednak w świetle pojawiających się w tym samym czasie napomnień Rady Konstytucyjnej w kwestii potrzeby przeprowadzenia nowego podziału zagadnienie to stało się przedmiotem jego zainteresowania. Propozycja 64 w sprawozdaniu komitetu odnosiła się właśnie do tej kwestii, postulując konstytucjonalizację „komisji mędrców” oraz wymogu rewizji podziału na okręgi co 10 lat¹³². Ostatecznie jednak tylko pierwsza sprawa znalazła odzwierciedlenie w art. 10 ustawy konstytucyjnej o modernizacji instytucji V Republiki¹³³, wprowadzającej do art. 25 konstytucji nowy ustęp 3 o treści: *Niezależna komisja, której skład oraz zasady organizacji i funkcjonowania określa ustawa, wydaje opinię o projekcie ustawy wytyczającej okręgi dla wyboru deputowanych lub zmieniającej rozdział mandatów deputowanych lub senatorów*¹³⁴.

Projekt ustawy organicznej wykonującej powołany artykuł został wniesiony przez rząd 17 września 2008 r. Dodatkowo zawierała ona upoważnienie dla rządu do przeprowadzenia nowego *redécoupage* w trybie art. 38 konstytucji, a zatem znów za pomocą ordonansu podlegającego zatwierdzeniu przez parlament jedynie *ex post*. Pomimo protestów posłów lewicy projekt został przyjęty przez Zgromadzenie Narodowe 20 listopada i przez Senat 11 grudnia 2008 r., a następnie skierowany do Rady

s. 145-159; V. Boyer, *Le conseil constitutionnel et le découpage électoral pour les élections législatives de 2007*, [w:] *Les élections présidentielles et législatives de 2007*, red. H. Roussillon, Toulouse 2007, s. 355-387. Na brak sankcji stojącej za omawianym przepisem wskazywano, rzecz jasna, już wcześniej – zob. m.in. R. Ghevontian, A. Roux, *Les circonscriptions électorales*, „Annuaire international de justice constitutionnelle” 1997, s. 385.

¹³⁰ *Décret n° 2007-1108 du 18 juillet 2007 portant sur la création d'un comité de réflexion et de proposition sur la modernisation et le rééquilibrage des institutions de la Ve République*, JO, 19 VII 2007, nr 165, s. 12158. Szerzej zob. m.in. M. Granat, *Zakres zmian wprowadzonych w Konstytucji Francji ustawą konstytucyjną z 23 lipca 2008 roku*, [w:] *Aktualne problemy reform konstytucyjnych*, red. S. Bożyk, Białystok 2013, s. 282 i n.

¹³¹ Zob. np. N. Sarkozy, *Lettre de mission du Président de la République*, [w:] *Une Ve République plus démocratique*, Rapport du Comité de réflexion et de proposition sur la modernisation et le rééquilibrage des institutions de la Ve République, 29 X 2007, aneks 2, s. 106-109.

¹³² *Une Ve République plus démocratique*, propozycja nr 64, s. 71-72.

¹³³ *Loi constitutionnelle n° 2008-724 du 23 juillet 2008 de modernisation des institutions de la Ve République*, JO, 24 VII 2008, nr 171, s. 11890, art. 10.

¹³⁴ Tłumaczenie za: W. Skrzydło, *Konstytucja Republiki Francuskiej*, [w:] *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red. W. Staśkiewicz, Warszawa 2011, s. 271-296.

Konstytucyjnej. Decyzja Rady została wydana 8 stycznia 2009 r.¹³⁵, a ustawę promulgowano pięć dni później¹³⁶.

Artykuł 1 ustawy wprowadzał do kodeksu wyborczego nową księgę VIII, art. od L 567-1 do L 567-8, regulującą funkcjonowanie komisji opiniującej *redécoupages*. Zamiast komisji sędziowskiej, jak w 1986 r., zdecydowano się na model sześciuosobowej komisji mieszanej. Po jednym członku powoływać mają: Prezydent Republiki, Przewodniczący Zgromadzenia Narodowego, Przewodniczący Senatu, Rada Stanu, Sąd Kasacyjny i Trybunał Obrachunkowy (w trzech ostatnich przypadkach – ze składu odpowiednich organów). Członkowie mianowani przez Prezydenta i przewodniczących izb podlegają zaopiniowaniu przez komisje stałe właściwe dla rozpatrywania projektów ustaw wyborczych i nie mogą być powołani, jeżeli za opinią negatywną padnie przynajmniej $\frac{3}{5}$ głosów. Przewodniczącego Komisji powołuje Prezydent¹³⁷. Kadencja członków komisji wynosi sześć lat (bez możliwości reelekcji), przy czym co trzy lata wygasają kadencje połowy jej składu. Odwołanie członka przed upływem kadencji możliwe jest wyłącznie w wypadku objęcia innej, niepołączalnej funkcji, niemożności wypełniania obowiązków lub sprzeniewierzenia się stanowisku, a decydują o nim jednomyślnie pozostali członkowie¹³⁸. Członkowie komisji są niezależni od powołujących ich organów i nie mogą otrzymywać od nich instrukcji. Nie mogą też pełnić żadnych funkcji wybieralnych¹³⁹. Komisja wydaje opinie w sprawie wszystkich projektów ustaw i ordonansów dotyczących podziału na okręgi wyborcze. Może zlecać zadania pomocnicze innym służbom i instytucjom. Obraduje w tajemnicy, ale jej opinia – która musi zostać wydana w terminie dwóch miesięcy od wpłynięcia projektu – jest jawna i podlega publikacji w „Journal Officiel”¹⁴⁰.

W skład pierwszej komisji powołani zostali: przez Prezydenta – Yves Guéna, były przewodniczący Rady Konstytucyjnej (2000-2004), minister w rządach Georges’a Pompidou i Pierre’a Messmera, wieloletni parlamentarzysta, związany z obozem gaullistowskim od czasów IV Republiki; przez Przewodniczącego Zgromadzenia – Dominique Chagnollaude, prawnik i politolog, profesor prawa konstytucyjnego na Uniwersytecie Panthéon-Assas, były członek komitetu Balladura i Naczelnej Rady Sądownictwa, członek Komisji Weneckiej Rady Europy z ramienia Monako; przez Przewodniczącego Senatu – Bernard Castagnède, prawnik, profesor prawa międzynarodowego, wiceprezes Partii Radykalnej Lewicy; przez Radę Stanu – Marie-Eve Aubin, przewodnicząca sekcji, prezes komitetu ds. regulacji sondaży opinii publicznej; przez

¹³⁵ *Décision n° 2008-573 DC du 8 janvier 2009*, JO, 14 I 2009, s. 724.

¹³⁶ *Loi n° 2009-39 du 13 janvier 2009 relative à la commission prévue à l'article 25 de la Constitution et à l'élection des députés*, JO, 14 I 2009, nr 11, s. 721. Informacje o przebiegu procesu legislacyjnego za LegiFrance, [online] <https://www.legifrance.gouv.fr/affichLoiPubliee.do?idDocument=JORFDOLE000019493952&type=general&legislature=>, 19 I 2020.

¹³⁷ *Code électoral*, Art. L 561-1.

¹³⁸ *Code électoral*, Art. L 561-2.

¹³⁹ *Code électoral*, Art. L 561-3.

¹⁴⁰ *Code électoral*, Art. L 561-4 do 561-7.

Sąd Kasacyjny – sędzia Francis Assié; przez Trybunał Obrachunkowy – sędzia Jean-Luc Lebuy¹⁴¹. Przewodniczącym został Yves Guena¹⁴².

Art. 2 ustawy z 13 stycznia 2009 r. upoważniał rząd do przeprowadzenia nowego *redécoupage* w trybie bardzo zbliżonym do tego z 1986 r.¹⁴³ W trakcie postępowania przed Radą Konstytucyjną opozycyjni parlamentarzyści zgłosili do niego dwa główne zarzuty. Z jednej strony podnosili, iż w świetle republikańskiej tradycji wyznaczania okręgów przez parlament delegowanie tej funkcji rządowi narusza art. 4 i 38 konstytucji. Z drugiej – argumentowali, że procedury przewidziane w art. 2 ustawy stanowią zbyt dalekie odstępstwo od zasady materialnej równości głosu. Rada Konstytucyjna nie podzieliła pierwszego z tych zarzutów, natomiast częściowo zgodziła się z drugim¹⁴⁴. Za sprzeczne z konstytucją uznała dwa przepisy: gwarancję przynajmniej dwóch mandatów na każdy departament oraz normę dopuszczającą odstępstwa od materialnej równości głosu uzasadnione prognozami demograficznymi liczby mieszkańców i uprawnionych do głosowania¹⁴⁵. Zezwoliła natomiast na wejście w życie pozostałych przepisów art. 2, zastrzegając jednak, iż większe odchylenia od normy reprezentacji, naruszenia integralności kantonów i gmin oraz niespójność geograficzna mogą być stosowane jedynie w szczególnie uzasadnionych przypadkach¹⁴⁶.

Podobnie jak w 1986 r., również w latach 2008-2009 prace nad *redécoupage* prowadzone były w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, a kierował nimi sekretarz stanu Alain Marleix, jeden z głównych autorów podziału z 1986 r.¹⁴⁷ *Modus operandi* również nie uległ większym zmianom – ministerstwo obliczało liczbę mandatów na departament, prefekci proponowali granice okręgów, a ministerstwo je weryfikowało i korygowało. Nowością były bardziej rozbudowane mechanizmy konsultacji z partiami opozycyjnymi, zarówno na poziomie krajowym (spotkania ministra z przedstawicielami opozycji oraz rozmowy na szczeblu eksperckim), jak i departamentalnym (spotkania z indywidualnymi posłami)¹⁴⁸. 30 kwietnia projekt ordonansu w sprawie nowego podziału na okręgi wyborcze został przekazany komisji opiniującej¹⁴⁹.

Komisja wydała swoją opinię 23 czerwca¹⁵⁰. Dla 36 departamentów zaproponowała korekty podziału proponowanego przez rząd, zaś dla 23 przedstawiła dodatkowe

¹⁴¹ *Décret du 21 avril 2009 portant nomination du président et des membres de la commission prévue au dernier alinéa de l'article 25 de la Constitution*, JO, 22 IV 2009, nr 94, s. 6917.

¹⁴² *Tamże*.

¹⁴³ *Loi n° 2009-39...*, art. 2. W praktyce rząd otrzymał nawet więcej uprawnień niż w 1986 r., gdyż również podział mandatów między departamenty miał nastąpić w drodze ordonansu.

¹⁴⁴ *Décision n° 2008-573 DC du 8 janvier 2009*, JO, 14 I 2009, s. 724.

¹⁴⁵ *Tamże*, pkt 22-23.

¹⁴⁶ *Tamże*, pkt 25-26.

¹⁴⁷ T. Erhard, *Le découpage électoral des circonscriptions législative...*, s. 121.

¹⁴⁸ T. Erhard, *Le rôle des intérêts...*, s. 81-85.

¹⁴⁹ *Projet d'ordonnance portant répartition des sièges de députés élus dans les départements, dans les collectivités d'outre-mer et par les Français établis hors de France et délimitation des circonscriptions pour l'élection des députés*, JO, 27 VI 2009, nr 147, aneks, s. 3.

¹⁵⁰ *Avis public de la Commission consultative prévue par l'article 25 de la Constitution*, 23 VI 2009, JO, 27 VI 2009, nr 147, aneks, s. 51.

sugestie jako inspirację dla bieżących prac lub na przyszłość. W odpowiedzi rząd poprawił projekt, wprowadzając jednak zmiany jedynie w 7 departamentach (Finistère, Loara i Cher, Pas-de-Calais, Wschodnie Pireneje, Paryż, Vienne i Dolina Oise). Spośród nich trzy zostały przez komisję ocenione pozytywnie (Finistère, Wschodnie Pireneje i Vienne), trzy negatywnie (Loara i Cher, Pas-de-Calais i Dolina Oise), zaś Paryż – pozytywnie z zastrzeżeniami¹⁵¹. Po kolejnych korektach projekt został przekazany do opinii Rady Stanu, która również opowiedziała się za zmianami. Nie były one już kierowane do komisji opiniującej, gdyż – jak wyjaśnił podczas debaty nad ordonansem w Zgromadzeniu Narodowym poseł sprawozdawca Charles de La Verpillière – wszystkie zmiany dokonane do 30 czerwca odzwierciedlały albo korekty zalecone bądź zaproponowane przez komisję, albo uwagi Rady Stanu¹⁵². Ostateczna wersja ordonansu została przyjęta przez Radę Ministrów i podpisana przez prezydenta Sarkozy'ego 29 lipca 2009 r.¹⁵³

Ordonans wraz z projektem ustawy zatwierdzającej został przekazany parlamentowi 25 sierpnia i przyjęty przez Zgromadzenie Narodowe (wbrew głosom lewicy, krytykującej zarówno przyjęcie metody Adamsa – zamiast Sainte-Laguë – dla rozdziału mandatów między departamenty, jak i same granice okręgów) 20 października. Ku zaskoczeniu obserwatorów 21 grudnia projekt został jednak odrzucony przez Senat¹⁵⁴. Niemniej przeszkoda ta nie zablokowała dalszych prac – 19 stycznia Zgromadzenie przegłosowało projekt w drugim czytaniu i tym razem Senat go zaakceptował (21 stycznia)¹⁵⁵. Posłowie lewicy wnieśli jeszcze skargę do Rady Konstytucyjnej, zarzucając: naruszenie art. 25 konstytucji (brak opinii komisji dla ostatecznej wersji projektu), defekt proceduralny w postaci braku pełnej debaty w drugim czytaniu w Zgromadzeniu oraz naruszenie zasady materialnej równości głosu poprzez przyjęcie metody Adamsa i suboptymalny podział 28 departamentów, ale Rada Konstytucyjna decyzją z 18 lutego odrzuciła wszystkie zarzuty¹⁵⁶. 23 lutego ustawa została promulgowana przez prezydenta, kończąc tym samym ostatni dotychczasowy *redécoupage*¹⁵⁷.

¹⁵¹ *Avis public de la Commission consultative prévue par l'article 25 de la Constitution*, 30 VI 2009, JO, 3 VII 2009, nr 152, s. 11047 (korekty projektu rządowego w porównaniu z wersją z 30 kwietnia stanowią załącznik do opinii).

¹⁵² *Document Assemblée nationale n° 1949 enregistré à la présidence de l'Assemblée nationale le 6 octobre 2009*, s. 15.

¹⁵³ *Ordonnance n° 2009-935 du 29 juillet 2009 portant répartition des sièges et délimitation des circonscriptions pour l'élection des députés*, JO, 31 VII 2009, nr 175, s. 12752.

¹⁵⁴ Większością 167 do 156 głosów Senat przyjął poprawkę Francuskiej Partii Komunistycznej zmierzającą do wykreślenia jedyne go artykułu z projektu ustawy. Zdecydowały o tym głosy grupy centrowej, której senator Nicolas About tłumaczył po ogłoszeniu wyników głosowania, że doszło do pomyłki – jej senatorowie uważali, że głosowanie jest nad przyjęciem projektu, a nie nad przyjęciem poprawki. *Débats Sénat*, JO, sesja z 14 XII 2009, s. 12654-12657.

¹⁵⁵ Informacje o przebiegu procesu legislacyjnego za LegiFrance, [online] <https://www.legifrance.gouv.fr/affichOrdonnance.do?type=general&idDocument=JORFDOLE000021088895>, 19 I 2020.

¹⁵⁶ *Décision n° 2010-602 DC du 18 février 2010*, JO, 24 II 2010, s. 3385.

¹⁵⁷ *Loi n° 2010-165 du 23 février 2010 ratifiant l'ordonnance n° 2009-935 du 29 juillet 2009 portant répartition des sièges et délimitation des circonscriptions pour l'élection des députés*, JO, 24 II 2010, nr 46, s. 3385.

W porównaniu z *redécoupage* z 1986 r. zmiany w granicach okręgów można uznać za względnie niewielkie – 238 okręgów (na 556 w metropolitalnej Francji) pozostało bez zmian. W 29 departamentach nie doszło do żadnej modyfikacji granic, zaś w 25 – tylko do korekt demograficznych. Jedynie w 42 departamentach zmiana liczby mandatów wymusiła gruntowną rewizję podziału na okręgi¹⁵⁸. Jeszcze na poziomie ustawy delegującej wykluczono możliwość podziału małych gmin (do 5 tys. mieszkańców). Z kolei podział kantonów nastąpił w mniej niż 25% dopuszczalnych przypadków¹⁵⁹.

Bardziej złożony jest problem oceny odchyłeń od materialnej równości głosu. Uzasadnienie projektu wskazuje, że dysproporcja między największym a najmniejszym okręgiem metropolitalnym wynosiła 2,4 do 1 (dla porównania: w 1986 r. było to 3,6 do 1), zaś największe odchylenie od średniej departamentalnej normy reprezentacji nie przekraczało 17,5% (podczas gdy w 1986 r. było ono większe w siedmiu przypadkach)¹⁶⁰. Jednak wobec znacznej liczby miar nierówności¹⁶¹ łatwo wybrać takie, które pozwolą uzasadnić dowolną tezę o poprawie sytuacji. Zastosowanie miar uwzględniających wszystkie, a nie tylko skrajne nierówności już stawia tezę o postępie w porównaniu z 1986 r. pod znakiem zapytania¹⁶². Oczywiście nierówności zmniejszyły się w porównaniu ze stanem sprzed *redécoupage*, ale z innym skutkiem politycznym niż w 1986 r. O ile przed 1985 r. głównym beneficjentem nierówności była prawica, która częściej wygrywała w małych okręgach, niż przegrywała w dużych, o tyle przed 2009 r. była nim lewica (gdyż znaczna część przypadków nadreprezentacji dotyczyła wyludniających się dawnych ośrodków przemysłowych)¹⁶³.

Podczas debaty parlamentarnej posłowie lewicy (m.in. główny ekspert wyborczy Partii Socjalistycznej, Bruno Le Roux) zarzucali ordonansowi z 29 lipca 2009 r. masowy gerrymandering na korzyść prawicy¹⁶⁴. Jednak badania opublikowane

¹⁵⁸ *Rapport au Président de la République relatif à l'ordonnance n° 2009-935 du 29 juillet 2009 portant répartition des sièges et délimitation des circonscriptions pour l'élection des députés*, JO, 31 VII 2009, nr 175, s. 12751.

¹⁵⁹ Znaczenie kryteriów geograficznych – spójności i integralności jednostek administracyjnych – wzrosło w porównaniu z 1986 r., gdyż w międzyczasie orzecznictwo Rady Konstytucyjnej i Rady Stanu dotyczące wytyczania okręgów wyborczych w wyborach regionalnych i lokalnych zaczęło podkreślać wagę tych czynników dla ograniczania arbitralności podziału. A. Roux, P. Terneyre, *Principe d'égalité*, s. 275-277.

¹⁶⁰ *Tamże*.

¹⁶¹ Zob. m.in. R. Taagepera, B. Grofman, *Mapping the Indices of Seats-Votes Disproportionality and Inter-Election Volatility*, „Party Politics” 2003, Vol. 9, nr 6, s. 659-677; B.L. Monroe, *Disproportionality and Malapportionment: Measuring Electoral Inequity*, „Electoral Studies” 1994, Vol. 13, nr 2, s. 132-149.

¹⁶² Zob. Załącznik 1.

¹⁶³ N. Sauger, B. Grofman, *Partisan Bias and Redistricting in France*, „Electoral Studies” 2016, Vol. 44, s. 388-396.

¹⁶⁴ N. Raulin, *Un redécoupage qui tire à droite*, „Libération” 2009, 29 VII, [online] https://www.liberation.fr/france/2009/07/29/un-redecoupage-qui-tire-a-droite_573084, 19 I 2020.

po ogłoszeniu nowego podziału na okręgi nie wydają się potwierdzać tezy o systematycznym skrzywieniu¹⁶⁵.

Można jednak mieć wątpliwości co do tego, w jakim stopniu postęp w zakresie standardów *redécoupage* wynikał z przyjętej w 2008 r. reformy konstytucyjnej. Wydaje się, że i bez nowelizacji art. 25 większość rządząca zdecydowałaby się na utworzenie jakiegoś odpowiednika „komisji mędrców” z 1986 r. Można nawet zaryzykować (za Thomasem Erhardem) tezę, iż czynnikiem, który w największym stopniu powstrzymywał ewentualne zamiary manipulacji, była groźba kontroli ze strony Rady Konstytucyjnej¹⁶⁶.

WNIOSKI I PERSPEKTYWY

Reforma procesu *redécoupage* z 2008 r. przyczyniła się w pewnym zakresie do zwiększenia transparentności procesu wyznaczania okręgów wyborczych we Francji, ale jej znaczenia nie należy przeceniać. Z jednej strony wszystkie kluczowe mechanizmy instytucjonalne ograniczające arbitralność *redécoupage* w latach 2008-2009 istniały już wcześniej (aczkolwiek nie miały gwarancji konstytucyjnej), z drugiej – istniejąca procedura wciąż pozostawia duże pole dla uznaniowych decyzji. Wynika to przede wszystkim z faktu, że egzekutywa jest pierwszoplanowym aktorem w zakresie *redécoupage*¹⁶⁷, a poziom polityzacji procesu jest wciąż bardzo wysoki w porównaniu np. z krajami Commonwealthu czy Republiką Federalną Niemiec, gdzie całość procesu wyznaczania okręgów (poza ewentualnie jego ostateczną akceptacją) została oddana w ręce niezależnych komisji¹⁶⁸.

Niemniej jednak nie ma dowodów na potwierdzenie tezy, że francuski *redécoupage* prowadzi do systematycznego gerrymanderingu (tj. takiego, który skutkowałby statystycznie istotnymi zniekształceniami odwzorowania poparcia na mandaty w skali kraju)¹⁶⁹.

¹⁶⁵ Zob. m.in.: F. Salmon, *Découpage Marleix – Simulation*, 2009, [online] <http://geoelections.free.fr/France/decoupage/simulation.htm>, 19 I 2020; T. Morlier [i in.], *Étude sur le redécoupage électoral*, Regards Citoyens, 2009, [online] <https://www.regardscitoyens.org/redecoupage/>, 19 I 2020; E. Dubois, *The Influence of the Legislative Redistricting of 2009: Methodological Issues and First Insights*, „French Politics” 2014, Vol. 12, nr 4, s. 331-337; N. Sauger, B. Grofman, *Partisan Bias...*; T. Erhard, *Le découpage électoral sous la Ve République. Intérêts parlementaires, logiques partisans*, Paris 2017. Lewica rzeczywiście straciła mandaty w porównaniu z *redécoupage* z 1986 r., ale wiązało się to z utratą przewagi wynikającej z odchylen od materialnej równości głosu. Natomiast poza Francją metropolitalną prawica zyskiwała dzięki utworzeniu 11 okręgów wyborczych dla Francuzów zamieszkujących poza granicami Francji, ale ta zmiana wynikała wprost z reformy konstytucyjnej z 2008 r.

¹⁶⁶ T. Erhard, *Le découpage électoral des circonscriptions législatives...*, s. 127-131.

¹⁶⁷ T. Erhard, *Des élections disputées? Découpage électoral et compétition électorale dans les circonscriptions législatives, en France, entre 1997 et 2012*, „Cahiers du CEVIPOL” 2015, nr 2, s. 8, [online] http://cevipol.ulb.ac.be/sites/default/files/Contenu/Cevipol/thomas_ehrhارد_cahier_2015_2.pdf, 7 V 2020.

¹⁶⁸ J. Flis [i in.], *Skrzywione szranki. Na tropach gerrymanderingu w wyborach do rad gmin*, Kraków 2020 (w druku), rozdział 4.2.

¹⁶⁹ N. Sauger, B. Grofman, *Partisan Bias...*; T. Erhard, *Le découpage électoral sous la Ve République...*; R. Ponceyri, *Le découpage électoral...*

Można oczywiście napotkać szereg dowodów anegdotycznych wskazujących na działanie motywacji politycznych w skali lokalnej, ale wydaje się, że są one neutralne dla rywalizacji międzypartyjnej (natomiast istotnie wpływają na konkurencyjność wyborów¹⁷⁰).

Découpage z 2009 r. obowiązuje już ponad dekadę i zmiany demograficzne nieuchronnie prowadzą do pogłębiania się odchyleń od zasady materialnej równości głosu. Na dzień oddania do druku tego artykułu (20 stycznia 2020 r.) nie ogłoszono jednak jeszcze rozpoczęcia prac nad nowym podziałem¹⁷¹. Na ustawodawcy nie spoczywa zresztą wyraźny prawny obowiązek podjęcia takich prac¹⁷². Można jednak spodziewać się, że w miarę pogłębiania się zmian demograficznych znów pojawi się presja ze strony Rady Konstytucyjnej. Nie ma natomiast podstaw, by oczekiwać zasadniczych zmian samej procedury podziału (jedyne projekt ustawodawczy dotyczący tego problemu w ostatnich latach miał tylko na celu wzmocnienie kontroli Rady Konstytucyjnej¹⁷³).

ZAŁĄCZNIK 1. REALIZACJA ZASADY MATERIALNEJ RÓWNOŚCI GŁOSU W V REPUBLICIE

W literaturze politologicznej funkcjonuje kilkadziesiąt miar nierówności (lub szerzej – dysproporcjonalności) okręgów wyborczych (a możliwych definicji jest nieprzeliczalnie wiele)¹⁷⁴. Nie jest celem tej pracy kompleksowy przegląd znanych wskaźników i ich własności, więc dla porównania wyborów przeprowadzanych w V Republice wybrano dwa szczególnie dobrze umocowane w statystyce matematycznej:

- odchylenie standardowe znormalizowanej wielkości okręgu, σ ,
- znormalizowaną entropię Rényiego¹⁷⁵ rzędu drugiego¹⁷⁶, daną wzorem:

¹⁷⁰ T. Erhard, *Des élections disputées?...*, s. 18-26.

¹⁷¹ Zaproponowana w 2018 r. przez prezydenta Macrona reforma instytucjonalna, obejmująca m.in. zmniejszenie liczby mandatów i wprowadzenie systemu mieszanego, wymagałaby oczywiście przeprowadzenia *redécoupage*, i to dość radykalnie zrywającego z istniejącymi granicami okręgów. T. Erhard, *La réforme électorale: la véritable réforme institutionnelle?*, Jus Politicum Blog, 13 VI 2019, [online] <http://blog.juspoliticum.com/2018/06/13/la-reforme-electorale-la-veritable-reforme-institutionnelle-par-thomas-erhard/>, 19 I 2020. Jednakże prace nad reformą zostały faktycznie zarzucone w końcu 2018 r., a sam jej projekt wycofany w 2019 r.

¹⁷² Jak wspomniano, postulowany przez komitet Ballardura obowiązek przeprowadzania *redécoupage* co dekadę nie został ostatecznie wprowadzony do konstytucji podczas rewizji z 2008 r.

¹⁷³ J.L. Masson, *Proposition de loi constitutionnelle tendant à instaurer un contrôle juridictionnel sur les opérations de découpage électoral*, 5 III 2018, sesja zwyczajna Senatu 2017-2018, nr 339.

¹⁷⁴ Zob. m.in. R. Taagepera, B. Grofman, *Mapping the Indices...*; B.L. Monroe, *Disproportionality and Malapportionment...*

¹⁷⁵ A. Rényi, *On Measures of Information and Entropy*, [w:] *Proceedings of the Fourth Berkeley Symposium on Mathematical Statistics and Probability. Held at the Statistical Laboratory, University of California, June 20-July 30, 1960*, red. J. Neyman, Berkeley 1961, s. 547-561. Zob. też K. Życzkowski, *Rényi Extrapolation of Shannon Entropy*, „Open Systems & Information Dynamics” 2003, Vol. 10, nr 3, s. 297-310.

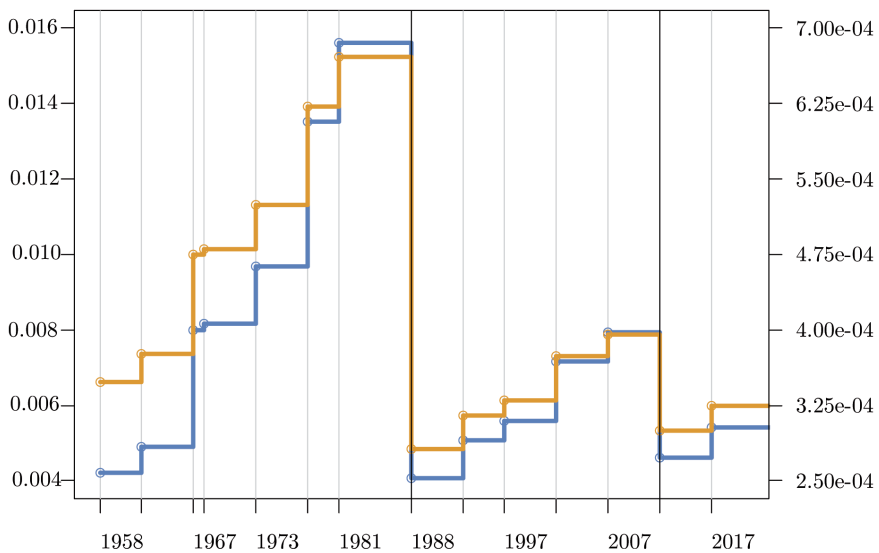
¹⁷⁶ Entropia Rényiego definiowana jest dla dowolnego rzędu rzeczywistego dodatniego. Wybrano drugi, gdyż wtedy odpowiada ona znormalizowanemu logarytmowi naturalnemu znanego w politologii

$$H_2 := 1 + \frac{1}{\log c} \log \sum_{k=1}^c v_k^2,$$

gdzie $c \in \mathbb{N}$ jest liczbą okręgów, zaś v_k – znormalizowaną liczbą uprawnionych do głosowania w k -tym okręgu.

Obydwa wskaźniki mierzą nierówność okręgów (i dla obydwu 0 odpowiada okręgom idealnie równym), ale w pewnym uproszczeniu można powiedzieć, że odchylenie standardowe jest bardziej wrażliwe na duże, ale rzadkie odchylenia, zaś entropia Rényiego – na małe, ale częste. Stąd obydwaj, obliczone dla każdego wyborów od 1958 r. (aby zilustrować wzrost nierówności pod wpływem zmian demograficznych), zostały przedstawione na wykresie 1.

Wykres 1. Nierówności w podziale na okręgi mierzone znormalizowaną entropią Rényiego i odchyleniem standardowym

- niebieska linia i skala po lewej stronie – entropia Rényiego
- żółta linia i skala po prawej stronie – odchylenie standardowe
- czarna linia pionowa – pierwsze wybory po *redécoupage*

współczynnika efektywnej liczby partii. Zob. M. Laakso, R. Taagepera, „Effective” Number of Parties. A Measure with Application to West Europe, „Comparative Political Studies” 1979, Vol. 122, nr 1, s. 3-27.

BIBLIOGRAFIA

Akty prawne

Reglement fait par le Roi pour l'exécution des Lettres de Convocation du 24 janvier 1789, [w:] *Recueil de documents relatifs à la convocation des Etats généraux de 1789*, red. A. Brette, Paris 1894, t. 1, s. 66, nr 38.

Resultat du Conseil d'Etat du Roi, tenu à Versailles le 27 décembre 1788, art. 2, [w:] *Recueil de documents relatifs à la convocation des Etats généraux de 1789*, red. A. Brette, Paris 1894, t. 1, s. 37, nr 12.

Loi du 22 décembre 1789 relative à la constitution des assemblées primaires et des assemblées administratives, Collection du Louvre, t. 1, s. 405; Collection Badouin, t. 1, s. 232.

Instruction du 8 janvier 1790 sur la formation des assemblées représentatives et des corps administratifs, [w:] *Archives Parlementaires de 1787 à 1860. Première série (1787-1799)*, Librairie Administrative P. Dupont, Paris 1880, t. 11, s. 195.

Décret des 11-12 août 1792 relatif à la formation des assemblées primaires pour le rassemblement de la Convention nationale, Collection du Louvre, t. 10, s. 177; Collection Badouin, t. 24, s. 52.

Acte constitutionnel du 24 juin 1793, Collection du Louvre, t. 14, s. 788; Collection Badouin, t. 31, s. 208.

Décret du 19 vendémiaire an 2 portant que le gouvernement provisoire de la France est révolutionnaire jusqu'à la paix, Collection du Louvre, t. 16, s. 179; Collection Badouin, t. 35, s. 173.

Constitution du 5 fructidor an III, Collection Badouin, t. 58, s. 31.

Constitution du 22 frimaire an VIII, Collection Duvergier, t. 12, s. 20.

Sénatus-consulte organique du 16 thermidor an X, Collection Duvergier, t. 13, p. 262.

Acte additionnel aux constitutions de l'Empire du 22 avril 1815, Collection Duvergier, t. 19, s. 403.

Ordonnance du 13 juillet 1815 portant dissolution de la Chambre des députés, convocation des collèges électoraux et règlement provisoire pour les élections, Collection Duvergier, t. 20, s. 4.

Ordonnance du 8 septembre 1816 portant dissolution de la Chambre des députés et convocation des collèges électoraux, Collection Duvergier, t. 21, s. 34.

Loi du 5 février 1817 sur les élections, Collection Duvergier, t. 21, s. 84.

Loi du 29 juin 1820 sur les élections, VII Bulletin des lois 379, nr 8910.

Ordonnance du 30 août 1820 contenant le tableau des circonscriptions des collèges électoraux d'arrondissement dans les départements y dénommés, VII Bulletin des lois 397, nr 9297.

Loi du 16 mai 1821 relative à la circonscription des arrondissements électoraux, VII Bulletin des lois 452, nr 10624.

Loi du 19 avril 1831 sur les élections à la Chambre des députés, IX Bulletin des lois 37, cz. I, nr 105.

Loi du 24 mai 1834 qui modifie la circonscription des arrondissements électoraux du département des Hautes-Pyrénées, IX Bulletin des lois 123, cz. I, nr 276.

Décret du 5 mars 1848 qui convoque les assemblées électorales et fixe le nombre de députés à élire, X Bulletin des lois 5, nr 62.

- Décret organique du 2 février 1852 pour l'élection des députés au Corps législatif*, X Bulletin des lois 488, nr 3636, art. 1.
- Décret du 21 février 1852 qui fixe le nombre et la composition des circonscriptions électorales*, X Bulletin des lois 488, nr 3639.
- Décret impérial du 8 juin 1857 qui fixe le nombre et la composition des circonscriptions électorales*, XI Bulletin des lois 501, nr 4570.
- Décret impérial du 29 décembre 1862 qui fixe le nombre et la composition des circonscriptions électorales*, XI Bulletin des lois 1081, nr 10812.
- Décret impérial du 28 décembre 1867 qui fixe le nombre et la composition des circonscriptions électorales*, XI Bulletin des lois 1557, nr 15699.
- Décret du 29 janvier 1871 portant convocation des collèges électoraux à l'effet d'élire l'Assemblée nationale*, XII Bulletin des lois 41, nr 274.
- Loi organique du 30 novembre 1875 sur l'élection des députés*, XII Bulletin des lois 279, nr 4740.
- Loi du 24 février 1875 relative à l'organisation du Sénat*, XII Bulletin des lois 246, nr 3954.
- Loi qui détermine les circonscriptions électorales dans les arrondissements dont la population excède 100,000 habitants*, XII Bulletin des lois 279, nr 4741.
- Loi du 16 juin 1885 ayant pour objet de modifier la loi électorale*, XII Bulletin des lois 932, nr 15518.
- Loi du 13 février 1889 rétablissant le scrutin uninominal pour l'élection des députés*, XII Bulletin des lois 1230, nr 20475.
- Loi du 12 juillet 1919 portant modification aux lois organiques sur l'élection des députés et établissant le scrutin de liste avec représentation proportionnelle*, „Journal Officiel de la République Française”, 13 VII 1919, s. 7222.
- Loi du 14 octobre 1919 divisant certains départements en circonscriptions électorales pour la nomination des membres de la Chambre des députés*, „Journal Officiel de la République Française”, 15 X 1919, s. 11374.
- Loi du 8 avril 1924 modifiant l'art. 2 de la loi du 12 juillet 1919*, „Journal Officiel de la République Française”, 9 IV 1924, s. 3326.
- Loi du 11 avril 1924 divisant certains départements en circonscriptions électorales pour la nomination des membres de la Chambre des députés*, „Journal Officiel de la République Française”, 12 IV 1924, s. 3422.
- Loi du 21 juillet 1927 portant rétablissement du scrutin uninominal pour l'élection des députés*, „Journal Officiel de la République Française”, 21 VII 1927, s. 4547.
- Loi du 25 mars 1932 relative à l'élection des députés*, „Journal Officiel de la République Française”, 27 III 1932, s. 3194.
- Décret n° 46-832 du 26 avril 1946 portant convocation des collèges électoraux de la France métropolitaine pour l'élection d'une Assemblée nationale*, „Journal Officiel de la République Française”, 28 IV 1946, s. 3538.
- Loi n° 46-2151 du 5 octobre 1946 relative à l'élection des membres de l'Assemblée nationale*, „Journal Officiel de la République Française”, 8 X 1946, nr 235, s. 8494.
- Ordonnance n° 58-945 du 13 octobre 1958 relative à l'élection des députés à l'Assemblée nationale*, „Journal Officiel de la République Française”, 14 X 1958, s. 9358.

- Loi n° 85-690 du 10 juillet 1985 modifiant le code électoral et relative à l'élection des députés*, „Journal Officiel de la République Française”, 11 VII 1985, s. 7801.
- Loi n° 86-825 du 11 juillet 1986 relative à l'élection des députés et autorisant le gouvernement à délimiter par ordonnance les circonscriptions électorales*, „Journal Officiel de la République Française”, 12 VII 1986, s. 8701.
- Loi n° 86-1197 du 24 novembre 1986 relative à la délimitation des circonscriptions pour l'élection des députés*, „Journal Officiel de la République Française”, 25 XI 1986, s. 14171.
- Décret n° 2007-1108 du 18 juillet 2007 portant sur la création d'un comité de réflexion et de proposition sur la modernisation et le rééquilibrage des institutions de la Ve République*, „Journal Officiel de la République Française”, 19 VII 2007, nr 165, s. 12158.
- Loi constitutionnelle n° 2008-724 du 23 juillet 2008 de modernisation des institutions de la Ve République*, „Journal Officiel de la République Française”, 24 VII 2008, nr 171, s. 11890.
- Loi n° 2009-39 du 13 janvier 2009 relative à la commission prévue à l'article 25 de la Constitution et à l'élection des députés*, „Journal Officiel de la République Française”, 14 I 2009, nr 11, s. 721.
- Décret du 21 avril 2009 portant nomination du président et des membres de la commission prévue au dernier alinéa de l'article 25 de la Constitution*, „Journal Officiel de la République Française”, 22 IV 2009, nr 94, s. 6917.
- Projet d'ordonnance portant répartition des sièges de députés élus dans les départements, dans les collectivités d'outre-mer et par les Français établis hors de France et délimitation des circonscriptions pour l'élection des députés*, „Journal Officiel de la République Française”, 27 VI 2009, nr 147, aneks, s. 3.
- Ordonnance n° 2009-935 du 29 juillet 2009 portant répartition des sièges et délimitation des circonscriptions pour l'élection des députés*, „Journal Officiel de la République Française”, 31 VII 2009, nr 175, s. 12752.
- Loi n° 2010-165 du 23 février 2010 ratifiant l'ordonnance n° 2009-935 du 29 juillet 2009 portant répartition des sièges et délimitation des circonscriptions pour l'élection des députés*, „Journal Officiel de la République Française”, 24 II 2010, nr 46, s. 3385.
- Masson J.L., *Proposition de loi constitutionnelle tendant à instaurer un contrôle juridictionnel sur les opérations de découpage électoral*, 5 III 2018, sesja zwyczajna Senatu 2017-2018, nr 339.

Orzecznictwo i raporty instytucji publicznych

- Avis du Conseil d'État du 9 octobre 1958*, [w:] *Archives constitutionnelles de la Ve République, Commission des archives constitutionnelles de la Ve République*, La Documentation Française, Paris 2008, t. 1, s. 75.
- Avis public de la Commission consultative prévue par l'article 25 de la Constitution*, 23 VI 2009, „Journal Officiel de la République Française”, 27 VI 2009, nr 147, aneks, s. 51.
- Avis public de la Commission consultative prévue par l'article 25 de la Constitution*, 30 VI 2009, „Journal Officiel de la République Française”, 3 VII 2009, nr 152, s. 11047.
- Décision du 3 mai 2007 sur une requête présentée par M. Pascal Jan demandant l'annulation du décret n° 2007-589 du 24 avril 2007 portant convocation des collèges électoraux pour l'élection des députés à l'Assemblée nationale*, „Journal Officiel de la République Française”, 4 V 2007, s. 7907.

- Décision n° 2008-573 DC du 8 janvier 2009*, „Journal Officiel de la République Française”, 14 I 2009, s. 724.
- Décision n° 2010-602 DC du 18 février 2010*, „Journal Officiel de la République Française”, 24 II 2010, s. 3385.
- Décision n° 86-208 DC du 2 juillet 1986*, „Journal Officiel de la République Française”, 3 VII 1986, s. 78.
- Décision n° 86-218 DC du 18 novembre 1986*, „Journal Officiel de la République Française”, 19 XI 1986, s. 13769.
- Délimitation des circonscriptions électorales: avis de la commission*, „Journal Officiel de la République Française”, 26 VIII 1986, *Documents administratifs*, nr 117.
- Délimitation des circonscriptions électorales: avis de la commission*, „Journal Officiel de la République Française”, 17 IX 1986, *Documents administratifs*, nr 131.
- Document Assemblée nationale n° 1949 enregistré à la présidence de l'Assemblée nationale le 6 octobre 2009*.
- Observations du Conseil constitutionnel relatives aux élections législatives des 9 et 16 juin 2002*, 15 V 2003, „Journal Officiel de la République Française”, 21 V 2003, s. 8694.
- Observations du Conseil constitutionnel relatives aux élections législatives des 10 et 17 juin 2007*, 29 V 2008, „Journal Officiel de la République Française”, 4 VI 2008, s. 9205.
- Observations du Conseil constitutionnel sur les échéances électorales de 2007*, 7 VII 2005, „Journal Officiel de la République Française”, 8 VIII 2005, s. 11259.
- Rapport au Président de la République relatif à l'ordonnance n° 2009-935 du 29 juillet 2009 portant répartition des sièges et délimitation des circonscriptions pour l'élection des députés*, „Journal Officiel de la République Française”, 31 VII 2009, nr 175, s. 12751.
- Une Ve République plus démocratique*, Rapport du Comité de réflexion et de proposition sur la modernisation et le rééquilibrage des institutions de la Ve République, 29 X 2007.

Opracowania

- Bacot G., *Le suffrage censitaire: d'après les débats parlementaires du début de la monarchie de Juillet*, „Revue Française d'Histoire des Idées Politiques” 2013, Vol. 38, nr 2, <https://doi.org/10.3917/rfhip.038.0241>.
- Badorc I., Veau F., *La délimitation des circonscriptions législatives et cantonales sous la Ve République*, „Revue de la recherche juridique. Droit prospectif” 1991, nr 16.
- Balinski M., *Redistricting in France under Changing Electoral Rules*, [w:] *Redistricting in Comparative Perspective*, red. L. Handley, B. Grofman, Oxford–New York 2008, *Comparative Politics*.
- Balinski M., Baiou M., *Découpage électoral*, „Pour la Science” 2002, nr 294.
- Berger J., *Étude sur la législation électorale de 1820*, thèse pour le doctorat, Univ. de Paris, 1903.
- Boyer V., *Le conseil constitutionnel et le découpage électoral pour les élections législatives de 2007*, [w:] *Les élections présidentielles et législatives de 2007. Colloque tenu*, red. H. Roussillon, Toulouse 2007.
- Recueil de documents relatifs à la convocation des Etats généraux de 1789*, red. A. Brette, Paris 1894.
- Campbell P., *French Electoral Systems and Elections since 1789*, Hamden 1965.

- Challeton F., *Cent ans d'élections. Histoire électorale et parlementaire de la France de 1789 à 1890*, Paris 1891.
- Charnay J.-P., Prélôt M., *Le suffrage politique en France. Élections parlementaires, élection présidentielle, référendums*, Paris 1965.
- Cotteret J.-M., Emeri C., Lalumière P., *Lois Electorales et Inegalites de Representation en France, 1936-1960*, Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris 1960, *Partis et Elections*, 107.
- Dubois E., *The Influence of the Legislative Redistricting of 2009: Methodological Issues and First Insights*, „French Politics” 2014, Vol. 12, nr 4, <https://doi.org/10.1057/fp.2014.18>.
- Erhard T., *Le découpage électorale des circonscriptions législatives: le parlement hors jeu?*, „Pouvoirs” 2013, Vol. 146, nr 3, <https://doi.org/10.3917/pouv.146.0117>.
- Erhard T., *Le découpage électorale sous la Ve République. Intérêts parlementaires, logiques partisanes*, Paris 2017.
- Erhard T., *Des élections disputées? Découpage électorale et compétition électorale dans les circonscriptions législatives, en France, entre 1997 et 2012*, „Cahiers du CEVIPOL” 2015, nr 2, [online] http://cevipol.ulb.ac.be/sites/default/files/Contenu/Cevipol/thomas_ehrhard_cahier_2015_2.pdf.
- Erhard T., *Le rôle des intérêts inter- et intra-partisans dans les processus de découpage électorale. Vers une déconstruction du rôle des partis politiques*, „Revue internationale de politique comparée” 2014, Vol. 21, nr 1, <https://doi.org/10.3917/ripc.211.0065>.
- Flis J. [i in.], *Skrzywione szranki. Na tropach gerrymanderingu w wyborach do rad gmin*, Kraków 2020 (w druku).
- Flis J., Słomczyński W., Stolicki D., *Pot and Ladle: A Formula for Estimating the Distribution of Seats Under the Jefferson–D'Hondt Method*, „Public Choice” 2020, <https://doi.org/10.1007/s11127-019-00680-w>.
- Gaudillère B., *Atlas historique des circonscriptions électorales françaises*, Genève 1995, *Hautes Études Médiévales et Modernes*, 74.
- Ghevontian R., Roux A., *Les circonscriptions électorales*, „Annuaire international de justice constitutionnelle” 1997, <https://doi.org/10.3406/aijc.1997.1421>.
- De La Gorce P., *Histoire du Second Empire*, Paris 1903.
- Granat M., *Zakres zmian wprowadzonych w Konstytucji Francji ustawą konstytucyjną z 23 lipca 2008 roku*, [w:] *Aktualne problemy reform konstytucyjnych*, red. S. Bożyk, Białystok 2013.
- Ihl L., *Le pouvoir de la règle. Sur la codification de la représentation proportionnelle dans la France des XIXe et XXe siècles*, „Ateliers d'anthropologie” 2004, nr 27, <https://doi.org/10.4000/ateliers.8525>.
- Jakubiak Ł., *Koabitacja w systemie politycznym V Republiki Francuskiej*, Kraków 2010.
- Janson S., *Asymptotic Bias of Some Election Methods*, „Annals of Operations Research” 2014, Vol. 215, nr 1, <https://doi.org/10.1007/s10479-012-1141-2>.
- Kent S., *Electoral Procedure under Louis Philippe*, New Haven 1937, *Yale Historical Publications*, 10.
- Laakso M., Taagepera R., *„Effective” Number of Parties. A Measure with Application to West Europe*, „Comparative Political Studies” 1979, Vol. 122, nr 1, <https://doi.org/10.1177/001041407901200101>.

- Laurent A., *L'effet-cadre: principes de découpage et impacts sur les comportements électoraux*, „Espace, populations, sociétés” 1984, Vol. 2, nr 1, <https://doi.org/10.3406/espos.1984.940>.
- Le Breton M., Lepelley D., *Une analyse de la loi électorale du 29 juin 1820*, „Revue économique” 2014, Vol. 65, nr 3, <https://doi.org/10.3917/reco.653.0469>.
- Leclère B., Wright V., *Les préfets du Second Empire*, Paris 1973.
- Marty T., *Des rythmes électoraux aux règles électorales. L'expertise préfectorale des modes de scrutin entre élection et réélection (1889-1919)*, „Pôle Sud” 2006, Vol. 25, nr 2, <https://doi.org/10.3406/pole.2006.1350>.
- Marty T., *De l'espace électoral à son «découpage»: circonscriptions uninominales et circonscriptions de listes sous la Troisième République française*, „Norois” 2013, nr 226, <https://doi.org/10.4000/noroi.4606>.
- Marty T., *Les réformes électorales législatives comme facteurs de sortie de crise (1875-1885)*, [w:] *Sortir de crise. Les mécanismes de résolution de crises politiques (XVIe-XXe siècle)*, red. J. Grévy, Rennes 2010, *Histoire*, <https://doi.org/10.4000/books.pur.130473>.
- Meuriot P., *La population et les lois électorales en France de 1789 à nos jours (I)*, „Journal de la société statistique de Paris” 1916, Vol. 57.
- Meuriot P., *La population et les lois électorales en France de 1789 à nos jours (II)*, „Journal de la société statistique de Paris” 1916, Vol. 57.
- Meuriot P., *La population et les lois électorales en France de 1789 à nos jours (III)*, „Journal de la société statistique de Paris” 1916, Vol. 57.
- Meuriot P., *La population et les lois électorales en France de 1789 à nos jours (IV)*, „Journal de la société statistique de Paris” 1916, Vol. 57.
- Monroe B.L., *Disproportionality and Malapportionment: Measuring Electoral Inequity*, „Electoral Studies” 1994, Vol. 13, nr 2, [https://doi.org/10.1016/0261-3794\(94\)90031-0](https://doi.org/10.1016/0261-3794(94)90031-0).
- Morlier T. [i in.], *Étude sur le redécoupage électoral*, Regards Citoyens, 2009, [online] <https://www.regardscitoyens.org/redecoupage/>.
- Pezant J.-L., Delanoy J.-P., Camby J.-P., *Connaissance de l'Assemblée*, nr 8: *L'élection des députés*, Secrétariat Général de l'Assemblée nationale, Paris 1997, [online] <http://www.assemblee-nationale.fr/connaissance/collection/8.asp>.
- Ponceyri R., *Le découpage électoral*, Paris 1988, *Collection La Vie Politique*.
- M. Prélot, *La signification constitutionnelle du Second Empire*, „Revue française de science politique” 1953, Vol. 3, nr 1, <https://doi.org/10.3406/rfsp.1953.452689>.
- Pukelsheim F., *Proportional Representation. Apportionment Methods and Their Applications*, Chaim-Heidelberg 2017.
- Raulin N., *Un redécoupage qui tire à droite*, „Libération” 2009, 29 VII, [online] https://www.liberation.fr/france/2009/07/29/un-redecoupage-qui-tire-a-droite_573084.
- Rényi A., *On Measures of Information and Entropy*, [w:] *Proceedings of the Fourth Berkeley Symposium on Mathematical Statistics and Probability. Held at the Statistical Laboratory, University of California, June 20-July 30, 1960*, red. J. Neyman, Berkeley 1961.
- Roux A., Terneyre P., *Principe d'égalité et droit de suffrage: France*, „Annuaire international de justice constitutionnelle” 1991, <https://doi.org/10.3406/aijc.1991.1094>.
- Roux A., *Le découpage des circonscriptions administratives et électorales devant le Conseil d'Etat*, „L'Actualité Juridique. Droit administratif” 1983, nr 4.

- Rudelle O., *La république absolue. Aux origines de l'instabilité constitutionnelle de la France républicaine, 1870-1889*, Paris 1982, *Publications de la Sorbonne. Série France XIX-XXe*, 14.
- Salmon F., *Découpage Marleix – Simulation*, 2009, [online] <http://geoelections.free.fr/France/decoupage/simulation.htm>.
- Sauger N., Grofman B., *Partisan Bias and Redistricting in France*, „*Electoral Studies*” 2016, Vol. 44, <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2016.09.007>.
- Skrzydło W., *Konstytucja Republiki Francuskiej*, [w:] *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red. W. Staśkiewicz, Warszawa 2011.
- Susani N., *Une aporie de la justice constitutionnelle française: l'impuissance du Conseil constitutionnel face à l'inconstitutionnalité de l'actuel découpage électoral pour les élections législatives de 2007*, „*Revue française de droit constitutionnel*” 2007, Vol. 69, nr 1, <https://doi.org/10.3917/rfdc.069.0145>.
- Taagepera R., Grofman B., *Mapping the Indices of Seats–Votes Disproportionality and Inter-Election Volatility*, „*Party Politics*” 2003, Vol. 9, nr 6, <https://doi.org/10.1177/13540688030096001>.
- Verdier N., *La réforme des arrondissements de 1926: Un choix d'intervention entre espaces et territoires*, [w:] *Les territoires de l'Administration, départir, décentraliser, déconcentrer*, red. P. Allorant, Orléans 2009.
- Weil G.-D., *Les élections législatives depuis 1789. Histoire de la législation et de mœurs*, Paris 1895.
- Życzkowski K., *Rényi Extrapolation of Shannon Entropy*, „*Open Systems & Information Dynamics*” 2003, Vol. 10, nr 3, <https://doi.org/10.1023/a:1025128024427>.

Dr Dariusz STOLICKI – politolog, asystent w Katedrze Konstytucjonalizmu i Ustrojów Państwowych Instytutu Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych UJ, członek zespołu badawczego Centrum Badań Ilościowych nad Polityką UJ. Jego zainteresowania badawcze obejmują m.in. systemy wyborcze i matematykę wyborczą, amerykańskie prawo konstytucyjne, ustrojoznawstwo i teorię wyboru społecznego.